

अध्याय एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

लिम्बू भाषा भोटबर्मेली भाषापरिवार मध्येको एक महत्वपूर्ण भाषा हो । यो भाषा भोटबर्मेली अन्तर्गत किराँती भाषा समूहमा पर्दछ । यो आफ्नो लिपि भएको भाषा हो जसलाई सिरिजङ्गा लिपि भनिन्छ । दास (सन् १८९६) का अनुसार लिम्बूहरू आफूलाई 'याक्थुम्बा' भन्दछन् र उनीहरूको भाषालाई 'याक्थुम्बा पाःन' भन्छन् । त्यसकारण स्थानीय तवरमा लिम्बू भाषालाई 'याक्थुम्बा पाःन' भनिन्छ, जसको अर्थ 'लिम्बूले बोल्ने भाषा' हुन्छ । लिम्बूहरू एक आदिवासी जनजाति हुन् । उनीहरूको थातबासलाई 'लिम्बूवान' भनिन्छ । वाइडर्ट र सुब्बा (सन् १९८५) उल्लेख गर्दछन् "भौगोलिक र वक्ताको व्यापकताको कारणले यस भाषालाई भोटबर्मेली भाषा अन्तर्गत किराँती उपवर्गको एक प्रमुख मानिन्छ" । यो क्षेत्र अरुण नदी पूर्व र टिष्टा नदी पश्चिमका पहाडी जिल्लाहरू सङ्खुवासभा, तेह्रथुम, धनकुटा, ताप्लेजुङ्ग, पाँचथर, इलाम लगायत भारतका विभिन्न ठाउँहरूका साथै बर्मा र भुटानमा समेत बोलिन्छ । बसाइसराई र रोजगारको कारणले हाल आएर यी जातिहरू पूर्वी तराईका जिल्लाहरू सुनसरी, मोरङ र झापामा पनि पाइन्छन् । मध्य नेपालको काठमाडौँ, ललितपुर जिल्लाहरूमा पनि केही जनसङ्ख्या बसोबास गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी विश्वका विभिन्न स्थानहरू बेलायत, अमेरिका आदि मुलुकहरूमा पनि यो भाषाका वक्ताहरू बसोबास गरेको पाइन्छ । नेपालमा लिम्बूको कूल जनसङ्ख्या ३,८७,३०० (नेपाल जनगणना वि.सं. २०६८) रहेको छ । यो नेपालको कूल जनसङ्ख्या (२,६४,९४,५०४) मा १.४६% रहेको छ, यसरी नै लिम्बू मातृभाषी वक्ताको सङ्ख्या ३,४३,६०३ जुन नेपालको कूल जनसङ्ख्याको १.२९% हुन आउँछ (जनगणना वि.सं. २०६८) ।

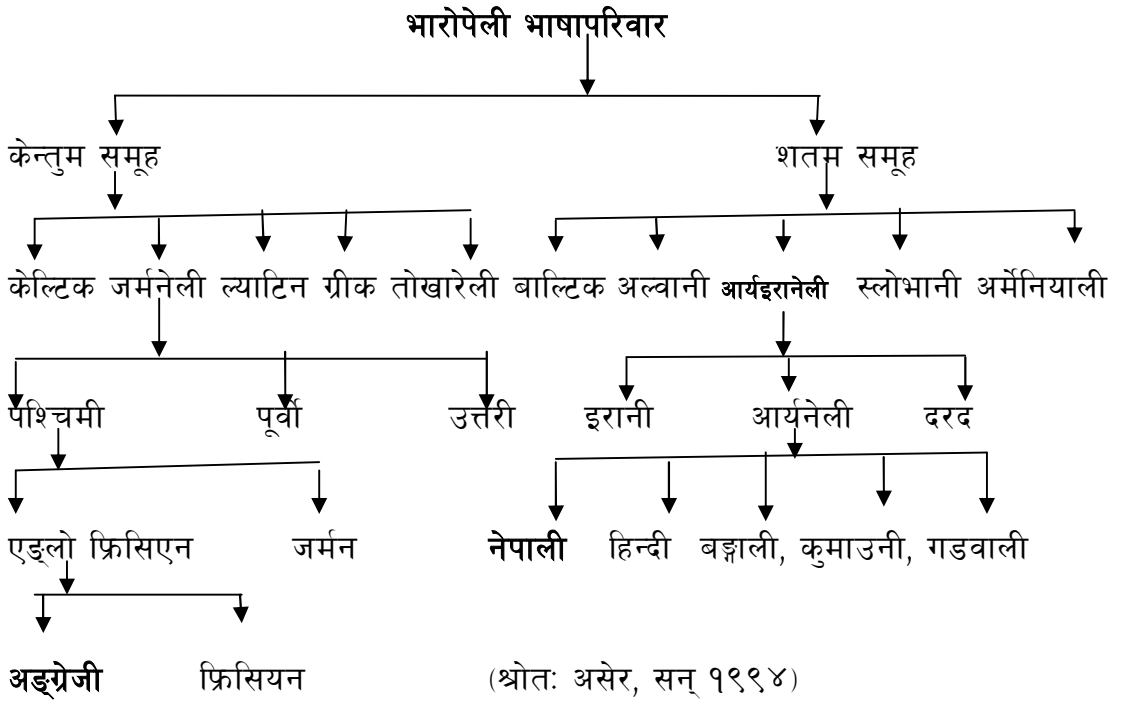
१.१.१ नेपालमा बोलिने भाषापरिवार

नेपालको जनगणना वि.सं. २०६८ को नतिजा अनुसार नेपालमा १२५ जातजातिले १२३ प्रकारका भाषाहरू बोल्छन् । ती १२३ भाषाहरू मध्ये थोरै भाषाहरूको मात्र आफ्नो लिपि छन् र अधिक भाषाका आफ्ना लिपि छैनन् र ती भाषाहरू कथ्य रूपमा अर्थात् बोलाइमा मात्र सीमित हुन पुगेका छन् । नेपालका यी भाषालाई मुख्यतः चार प्रकारमा विभाजन गरिएका छन् यद्यपि कसैकसैले कुसुण्डा भाषालाई छुट्टै भाषाको रूपमा पनि वर्गीकरण गरेका छन् । चार मुख्य भाषा परिवारको सङ्क्षिप्त परिचय यस प्रकार छन्:

क) भारोपेली भाषापरिवार

यो भाषा परिवार संसारको सबैभन्दा ठूलो भाषा परिवार हो । यो भाषा परिवार भारत लगायत युरोपेली द्विपहरूमा बोलिने भएकोले नै यसलाई भारोपेली भाषा परिवार भनिएको हो । संसारका प्राचीन समृद्ध भनिएका भाषाहरू जस्तै संस्कृत, ग्रीक, ल्याटिन आदि यसै भाषा परिवार अन्तर्गत पर्दछन् । नेपालमा बोलिने भाषाहरू जस्तै नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, थारु, माझी, आदि भारोपेली भाषा परिवारका हुन् । नेपाली भाषाले राष्ट्रभाषा मान्यता प्राप्त गरेको छ जुन जनगणना वि.सं. २०६८ अनुसार ४४.६ प्रतिशत मानिसले बोल्छन् । यस भाषापरिवारको खाका देहायको आरेखबाट स्पष्ट हुन्छ :

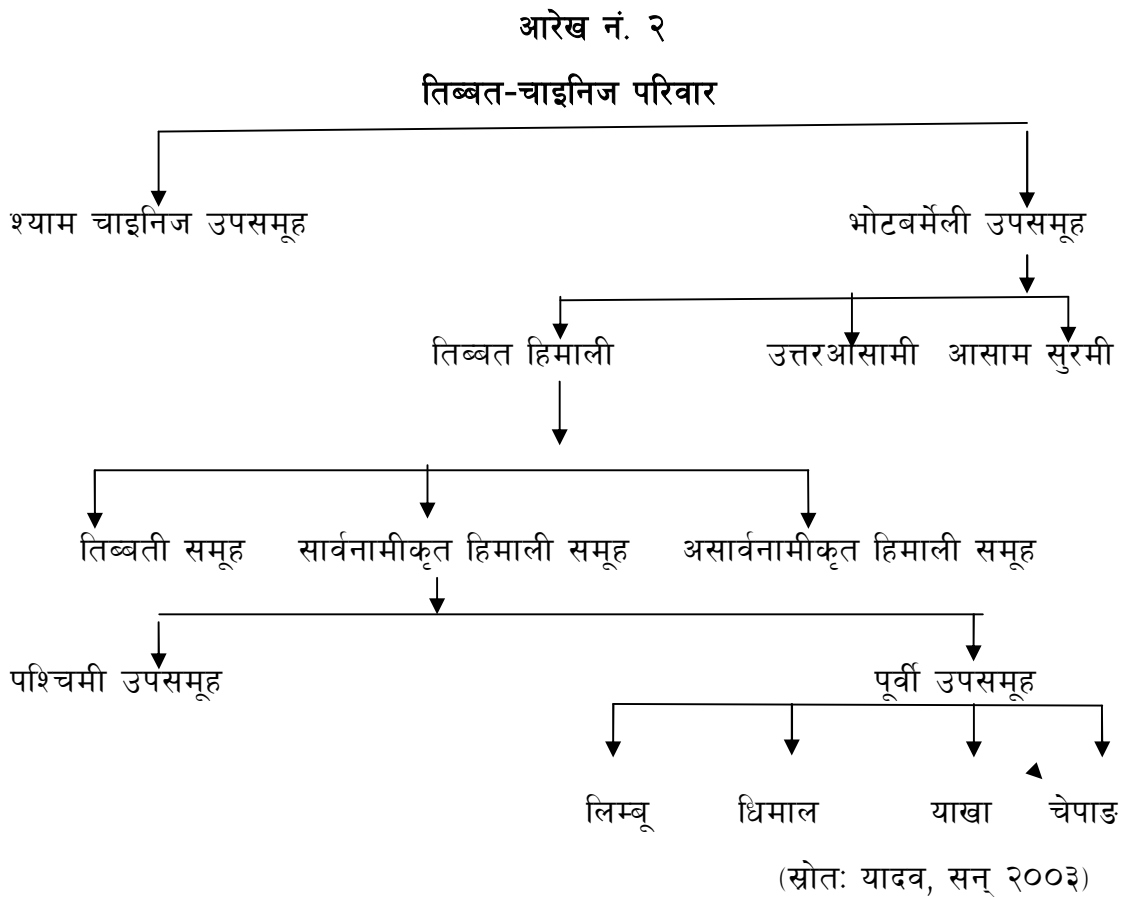
आरेख नं. १

ख) भोटबर्मेली भाषापरिवार

यसको नाम अनुसार नै यो भाषापरिवार तिब्बत भोट देखि बर्मासम्म बोलिने भाषाहरू नै भोटबर्मेली भाषाहरू हुन् । नेपालका भाषाहरूमा सङ्ख्याको हिसावले यो परिवार अन्तर्गत सबै भन्दा धेरै अर्थात् ६८ भाषाहरू बोलिन्छन् । नेपालमा बोलिने भोटबर्मेली भाषापरिवारमा तामाङ् सबैभन्दा ठूलो अर्थात् कूल जनसङ्ख्याको ५.११ प्रतिशतले बोल्छन् । त्यसपछिका अन्य भोटबर्मेली भाषाहरूमा नेवारी (३.२%), मगर (२.९८%), लिम्बू (१.४६%) आदि पर्दछन् । भोटबर्मेली भाषा परिवार भित्र भाषिक संरचनाको आधारमा दुई किसिमका

भाषा समूह देखा पर्दछन् । ती हुन्: सार्वनामीकरण योगात्मक र अयोगात्मक भाषा । लिम्बू भाषा जटिल सार्वनामिक योगात्मक भाषा हो । योगात्मक भनेको जोडिनु हो, यस भाषामा कर्ता र कर्म वाचक सर्वनामहरू क्रियामूल अर्थात् आधार क्रियासंग टाँसिन आउँछन् । जस्तै *केनिसाङ् के-निस्-आङ्* (तँ-देख्-म) अर्थात् 'तैले मलाई देखिस्' । यहाँ क्रियामूल 'निस्' हो । यो क्रियामूल 'निस्'मा उपसर्ग के-(तँ) र प्रत्यय -आङ् (म) टाँसिन आएका छन् । तर यसको निकट सम्बन्ध राख्ने राईभाषा योगात्मक भाषा होइन । तलको आरेखमा भोटबर्मेली भाषापरिवारको रूपरेखा हेरौं:

ग) द्रविड भाषापरिवार

यो भाषापरिवारको धेरै ठूलो सङ्ख्या भारतमा बसोबास गरेको पाइन्छ । नेपालमा यो भाषा परिवार बोल्ने एउटै मात्र जाति छ त्यो हो उराव । उराव जातिले बोल्ने भाषालाई भ्याङ्गड वा घाँगड पनि भनिन्छ । यो अल्प सङ्ख्यक साथै पिछडिएको जाति हो । राष्ट्रिय जनगणना वि.सं. २०६८ को तथ्याङ्क अनुसार यी उराव जातिको कूल जनसङ्ख्या ३३,६५१ देखाइएको छ ।

घ) अफ्रोएशियाली भाषापरिवार

अफ्रिका र एशियाली महाद्वीपमा बोलिने भएकोले यसलाई अफ्रोएशियाली भाषा भनिएको हो । यो भाषा परिवार पनि नेपालमा एउटै जाति छ । पूर्वी तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने सतार जाति यो भाषा परिवार बोल्ने जाति हो । यो भाषाको संरचनागत निकटता पश्चिम बङ्गालमा बोलिने सन्थाली भाषासंग भएको मानिन्छ । उराव जाति भैं यो जाति पनि अल्पसङ्ख्यक र पिछडिएको जाति हो । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना वि.सं. २०६८ अनुसार सतार जातिको कूल जनसङ्ख्या ४९,८५८ देखाइएको छ ।

१.१.२ लिम्बूभाषाको विकास एक ऐतिहासिक झलक

नेपालको भोटवर्मेली भाषा परिवारका ६८ राष्ट्रिय भाषाहरू मध्ये लिम्बूभाषा नेवारी भाषा पछिको दोस्रो समृद्ध भाषा मानिन्छ । उल्लेखित दुवै भाषाहरूका आआफ्नै लिपिहरू छन् र भाषिक एवं साहित्यिक विकासमा पनि अन्य भाषाहरूका तुलनामा अगाडि देखिन्छन् । लिम्बू भाषा अहिले जुन रूपमा छ, यो अवस्थामा आइपुग्न एक लामो कालखण्डको विकासक्रमलाई पार गरेर आएको बोध हुन आउँछ यदि यसको विगत तर्फ दृष्टि लगायौं भने । लिम्बू भाषामा नै एक विशुद्ध कर्मकाण्डीय शास्त्रीय भाषा छ जसलाई 'मुन्धुम' भनिन्छ । यो 'मुन्धुम' लिम्बूको एक पवित्र धार्मिक ग्रन्थमात्र नभएर एक प्रागैतिहासिक दस्तावेज पनि हो । यसले बयान गरे अनुसार इस्वीको नवौं शताब्दी तिर सिरिजङ्गा नामका एक धार्मिक राजा थिए यिनैले लिम्बू लिपि (सिरिजङ्गा लिपि) को उत्थान गरी आफ्ना प्रजालाई पढलेख गर्न लगाए । यिनैको समयलाई लिम्बू भाषा साहित्यको विजारोपण भएको एक कोसेढङ्गाको स्थपना भएको मानिन्छ । उनका धार्मिक उपदेश मुन्धुममा उल्लेख छ र आज पर्यन्त उत्तिकै सान्दर्भिक र समय सापेक्षित छ ।

राजा सिरिजङ्गा (ख्रिष्टाब्द ८८०-९१५) को अवसान पछि करिब नौ शताब्दी सम्म भाषिक र साहित्यिक दृष्टिले कुनै किसिमको गतिविधि भएको देखिदैन । मुन्धुम पनि यस अवधिको बारेमा विलकुल मौन देखिन्छ । यो अघोर शून्यताको लम्बेतान पछि एकैपटक अठारौं शताब्दीको सुरुतिर एक उत्साही ज्ञानी पुरुषको उदय भयो उनी थिए सिरिजङ्गा तेअङ्गिस (ख्रिष्टाब्द १७०४-१७४३) । हो, उनैले लुप्तप्राय भइ सकेको लिम्बू भाषालाई पुनर्जीवन दिएका हुन् भनिन्छ । यसैकारण उनको नाम पनि सिरिजङ्गा नै राखियो किनभने प्रथम सिरिजङ्गाले आविष्कार गरेको भाषालाई उनले पुनः बिउँताउने काम गरेका हुन् । 'तेअङ्गिस' लिम्बू पदावली हो जसको अर्थ हुन्छ 'अवतार' । वास्तवमा उनी प्रथम सिरिजङ्गा

को अवतार थिए त्यसैले उनले मरणासन्न लिम्बू भाषालाई पुनर्जन्म दिलाए । त्यसपछिका समयमा दर्जनौं स्वभाषी, गैरभाषी तथा विदेशी विद्वानहरूको प्रयत्न र योगदानबाट लिम्बू भाषा तथा साहित्यको यथोचित विकास सम्भव भएको हो ।

१.१.३ लिम्बूभाषा र भाषिका

कनै पनि भाषाको भाषिकाहरू खुट्याउने प्रक्रिया त्यति लरतरो र सहज अवश्य होइन । सूक्ष्मातिसूक्ष्म भेद केलाउन गाह्रो मात्रै होइन असम्भव जस्तै हुनजान्छ । हामी वक्ताले भूगोलको सानो अन्तरमा पनि केही भेद थाहा पाउँन सक्छौं तर त्यस्ता भेदलाई लिएर भाषिकाको सङ्ख्या तोक्ने हो भने गञ्जागोल हुनजान्छ । तसर्थ स्वभाषी र विदेशी (वाइडर्ट र सब्बा सन् १९८५, भान ड्रिम सन् १९८७) भाषावैज्ञानिकहरूको विश्लेषण अनुसार लिम्बू भाषाका चार मुख्य भाषिकाहरू औल्याइएका छन् जसको सङ्क्षिप्तरूपमा निम्नानुसार परिचित गराइन्छ :

क. छथरे भाषिका

लिम्बूका चार भाषिका मध्ये छथरे भाषिकालाई केही भिन्नै भाषिकाको रूपमा लिइन्छ किनभने त्यो भाषिकाको वक्ताले अन्य भाषिकाहरू (फेदापे, पाँचथरे र ताप्लेजुङ्गे) बुझ्ने र बोल्ने भए पनि अन्य भाषीका वक्ताहरूले यसलाई बुझ्न र बोल्न नसक्ने स्थिति छ । जनसंख्याको दृष्टिले यो सबैभन्दा सानो वक्ता सङ्ख्या रहेको भाषिका हो । धनकुटा जिल्लाका तमोर नदी पश्चिममा अवस्थित गाविसहरू क्रमशः तेलिया, ताङ्खुवा, परेवादिन, हात्तीखर्क, मूर्तिढुङ्गा, मारेक्कटहरे, अर्खौंलेजितपुर, घोर्लीखर्क, सान्ने, पाखिबास र भिरगाउँ हुन् । वि.सं. २०५८ को जनगणना अनुसार उल्लिखित गाविसहरूमा क्रमशः ७१.०५ प्रतिशत देखि १.०९ प्रतिशत लिम्बूभाषीको जनसङ्ख्या देखिन्छ । यसरी नै तेह्रथुम जिल्लाका नुबु वा लम्बु खोला दक्षिण पश्चिमका नौवटा गाविसहरू दाँगापा, फाक्चामारा, पञ्चकन्यापोखरी, सुदाप, हमुरजड, ओखे, वशन्तपुर, आडदिम र फुलेक छथर क्षेत्रमा पर्ने भएकोले छथरे भाषिका बोलिन्छ ।

ख. पाँचथरे (पान्थरे) भाषिका

छथरे भैं विशेष गरेर पाँचथरी लिम्बूको बसोबास भएकोले परम्परागत रूपमा भन्दा पान्थरे भनिने गरेको हो । यो सबैभन्दा बढी वक्ता सङ्ख्या रहेको भाषिका हो । यसका वक्ताहरू पाँचथर जिल्लाका ४१ गाविस, इलाम जिल्लाका ४९ गाविस र धनकुटा जिल्लाको तमोर नदी पूर्वका चौविसे क्षेत्रमा पर्ने १४ गाविसका लिम्बूभाषीहरू पाँचथरे भाषिका

बोल्दछन् । पाँचथरे भाषिका लिम्बू भाषिकाहरूको सम्पर्क भाषाको रूपमा विकसित भइरहेको अवस्था छ । यो संयोग नै भन्नु पर्छ यसका वक्ता सङ्ख्या पनि सबैभन्दा धेरै यस भाषिकाको केही मानिसहरू जागरुक र राष्ट्रियरूपमा परिचित भएर पनि यो भाषिकाले यस खालको अवसर पाएको हुनुपर्छ ।

ग. फेदापे भाषिका

परम्परगत भनाई अनुसार हतियारको बलमा आर्जेको क्षेत्र भएकोले यस क्षेत्रलाई 'फेदाप' र भाषिकालाई 'फेदापे' भनिएको हो । तुम्बाहाडफेको वंशावली (वि.सं.२०६३, पृ. १५) ले फेदाप शब्दावलीको बारेमा बताउँछ कि फेदाप 'फियाताप'को अपभ्रंशित/परिमार्जित रूप हो जसको अर्थ हुन्छ 'हातहतियार' । तर भान्सिटाई (सन् १९०६, पृ. १११) ले फेदापको सन्दर्भमा भिन्दै प्रसङ्ग ल्याएका छन् । उनी भन्छन् फेदापको अर्थ हो 'ओढार' । तेह्रथुम जिल्लाको नुबु वा लम्बु खोला पूर्व उत्तर तिरका ताप्लेजुङ जिल्लाको सीमाना सम्मका ३२ गाविसहरू मध्ये नौ गाविस छथर क्षेत्रमा पर्ने भएकाले बाँकी २३ गाविसमा यो भाषिका बोलिन्छ । भाषिक निकटतालाई विचार गर्दा ताप्लेजुङ भाषिकाको सबैभन्दा निकटता राख्ने भाषिका फेदापेलाई मान्न सकिन्छ ।

घ. ताप्लेजुङ्गे (मेवा/मिवा वा तमर खोले) भाषिका

वक्तासङ्ख्याको आधारमा पाँचथरे पछिको दोस्रो ठूलो भाषिका हो ताप्लेजुङ्गे भाषिका । ताप्लेजुङ्गे जिल्लाको ५० गाविसहरू मध्ये ओलाङ्चुङगोला गाविस बाहेक सबै गाविसमा लिम्बू भाषीको बसोवास पाइन्छ । उन्नाइस गाविस (तापेथोक, इखाबु लगायत हुंगेसाँगु) हरूमा लिम्बूको एकल जनसङ्ख्या ५० प्रतिशत भन्दा बढी छ । यो ताप्लेजुङ्गे जिल्ला बाहेक संखुवासभा जिल्लामा जहाँ लिम्बूका ११ गाविसमा बसोवास छ ती ठाउँहरूमा पनि ताप्लेजुङ्गे भाषिका नै बोलिन्छ ।

१.१.४ बहुभाषिकता र रूपान्तरण

भाषा समाजको विशेष परिघटना हो किनभने रिक्ततामा यसको अस्तित्व हुँदैन । भाषाले समाजमा अन्तरक्रियात्मकताको सुविधा प्रदान गर्दछ र यसैको माध्यमले व्यक्तिले समाजमा एकआपसमा सम्बन्ध स्थापित गर्दछ । आजको जमानामा एकलभाषी वक्ता पाउँन मुस्किल छ किनभने विज्ञान र प्रविधिको विकासले विश्व एक परिवारको रूपमा विकसित हुँदैछ । जीवनलाई सहज र सफल व्यतित गर्न पनि एकल भाषीको सम्भावना देखिदैन । द्विभाषिकता वा बहुभाषिकता आजको उपज मात्रै नभएर बाध्यता बनिदियो । यही

द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताले नै कोड मिश्रण र कोड परिवर्तनको उर्वर आधारभूमि तयार पारिदिएको छ ।

कोड मिश्रणको (कोड मिक्सिङ) को प्रयोजन वा उपादेयता धेरै र भिन्दाभिन्दै होलान् तर यसको प्रयोजनबारे वार्डफ् भन्छन् “कोड मिश्रण आजभोलि प्रायः गर्वको श्रोत बनेको छ” (सन् १९८६, पृ. १०९) । उनको भनाईको तात्पर्य हो कोड मिश्रण गर्नु निश्चय पनि गर्वानुभूतिको विषय हो । यस प्रसङ्गमा लिम्बू भाषा पनि राष्ट्रभाषा नेपालीको कोड मिश्रणबाट अछुतो रहने कुरै भएन । अहिलेको लिम्बू भाषामा कोड मिश्रणको प्रष्ट फलक पाइन्छ ।

क) कोड मिश्रण भाषा एक सङ्केतात्मक (साङ्केतिक) पद्धति हो । सन्देशको विनिमय यिनै भाषिक सङ्केतको माध्यमले सञ्चारित हुन्छ । भाषिक सङ्केतमा या त दृष्यात्मक (लिखित) या त ध्वन्यात्मक (बोली) हुने गर्दछ । यसै कारण भाषा वा भाषिकालाई ‘कोड’ पनि भन्ने गरिन्छ । कोडको सिधा अर्थ हो सङ्केत । यही सङ्केत पद्धतिलाई भाषा वा भाषिका नभनेर कोड भन्नु नै बढी उपयुक्त देखिन्छ, यस प्रसङ्गमा किनभने यो पदावली ‘तटस्थ’ छ र यहाँ यसले कुनै किसिमको संवेग वा भावना उत्पन्न गराउँदैन । यसका अलावा भाषा, भाषिका वा सम्पर्क भाषा आदि पदावलीले उच्चता, निचता वा स्तरीयता जस्ता भावनालाई जाग्रत अथवा प्रेरित तुल्याउने गर्दछ । तसर्थ दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूले विचार विनिमयको लागि उपयोग गरिने यावत तरिकालाई यहाँ कोड भनिएको हो ।

वक्ताहरू किन कोड मिश्रण गर्छन् भन्ने सवाल एक चाखलाग्दो कुरो हो । यसबारेमा गल (सन् १९८८, पृ. २४७) भन्छन् “कोड मिश्रण समूहको दायरा पार गर्न वा भत्काउनको लागि उपयोग गरिने कुराकानीको रणनीति हो ता कि अन्तरवैयक्तिक अधिकार वा वाध्यता सहितको सम्बन्ध निर्माण, प्रेरणा वा परिवर्तन गर्न सकियोस” । उनको विचारमा कोड मिश्रण एक अचुक अस्त्र हो जसको मद्दतले अन्तरव्यक्तिमा सम्बन्ध स्थापना वा विसर्जन गर्न सकिन्छ । यसरी नै हेलर (सन् १९८२) को बुझाइमा भाषाले हाम्रो जीवनमा प्रतिक्रियात्मक भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । भाषाको छनोट महत्वपूर्ण हुन्छ, जव भाषाहरूको प्रभाव र क्षमताको निरन्तर बदलाव आइरहन्छ । एउटा भाषाले उत्पन्न गर्ने प्रभावको मात्रा अर्को भाषाले उत्पन्न गर्न सक्दैन जस्तो अनुभूति वक्तलाई भएमा कोड परिवर्तन अनिवार्य वाध्यता बन्छ । हामी यो भन्ने अवस्थामा पुग्यौं कि वक्ताश्रोताको अवस्था, विषयवस्तु आदिले कोड मिश्रण हुन पुग्छ ।

कोड मिश्रण कुनै स्थान विशेष मात्र नभई विश्वव्यापि परिघटना हो । यसमा वक्ताले एउटा भाषाका शब्दहरू सहज स्वतन्त्र ढंगले अर्को भाषामा मिश्रण गर्दछ । कोड मिश्रण कोड परिवर्तन जस्तो गान्धो हुँदैन किनभने कोड मिश्रणमा एकदुई शब्द अर्को भाषामा मिलाई दिँदा हुन्छ, तर कोड परिवर्तन (कोड स्वचिड्) कम्तिमा दुई भाषामा दखल प्राप्त हुनुपर्छ कारण के हो भने कोड परिवर्तनमा कम्तिमा एक सिङ्गो वाक्यमा दुई भाषाका कोडहरू मध्येको एक पछि अर्को भाषाको प्रयोग हुनुपर्छ । गम्पर्ज (सन् १९८७, पृ. २४) कोड मिश्रणको बारेमा परिभाषा दिँदै भन्छन् “दुई भिन्न भाषाहरू एकआपसमा निकट रहेर उही वाग्विनियममा व्याकरणिक कोटिको मिश्रण हुनु कोड मिश्रण हो ।” गम्पर्जको आशय के देखिन्छ भने उही वक्ता बोली रहँदाको अवस्थामा दुई भिन्न भाषाका व्याकरणिक कोटिहरू मिसमास हुनुलाई कोड मिश्रण मान्छन् । एवं रीतले रिचार्ड र अन्य (सन् १९८५, पृ. ४३) परिभाषित गर्छन् “एक भाषाबाट अर्को भाषामा वक्ताद्वारा गरिने परिवर्तन हो कोड मिश्रण ।” विद्वानहरूको भनाइलाई विचार गर्ने हो भने कोड मिश्रण भनेको एउटै वाक्यमा दुई भाषाका पदावलीहरू मिसाएर बोल्नु/लेख्नु हो । कोड मिश्रणको सटीक उदाहरण भैरव अर्याल (वि.सं. २०२२)को व्यङ्ग्यात्मक निबन्ध ‘महापुरुषको सङ्गत’मा लेखिएको छ, ‘मेरो आइडिया छ चिल्डेनलाई चाइल्डहुड देखि नै नेप्लिज ल्याङ्गुइज् बोलनै नदिएर इङ्लिस् बोलाउदै लान पाए प्रोनन्सिएशन् करेक्ट हुन्थ्यो’ । यही नै हो कोड मिश्रणको नमुना वाक्य । यस वाक्यमा जम्मा अठारवटा पदहरू छन् । ती मध्ये आइडिया, चिल्डेन, चाइल्डहुड, नेप्लिज, ल्याङ्गुइज, इङ्लिस, प्रोनन्सिएशन् र करेक्ट आठवटाचाहिँ अङ्ग्रेजीका कोडहरू हुन् ।

हडसन् (१९९९, पृ. ४९) कोड मिश्रणलाई अवश्यम्भावी घटनाको रूपमा लिन्छन् र यस प्रसङ्गमा उनी भन्छन्, “द्विभाषिक र विशेष गरेर बहुभाषिक परिस्थितिमा कोड मिश्रण अनिवार्य हुन्छ” । मिश्रण अवश्य हुन्छ, कम्तिमा दुई भाषा बीचमा तर मिश्रण केवल पदवर्ग र वाक्यांशको स्तर सम्म मात्र । जव मिश्रण वाक्य र अनुच्छेद तहमा पुग्छ त्यो कोड मिश्रण (कोड मिक्सिङ्) नभएर कोड परिवर्तन (कोड स्वचिड्) हो । उनै हडसन् (१९९९, पृ. ५१) भन्छन् “दुई भाषा बीच एकआपसमा सन्तुलन कायम राख्न र उचित प्रभाव उत्पन्न गर्न एक किसिमको भाषिक मिश्रण (लिङ्ग्विस्टिक कक्टेल्) जसमा केही थोरै अंश एक भाषाबाट अर्कोमा, र फेरि त्यो अर्को भाषाबाट अधिल्लो भाषामा पैचो तिरे भैं फिर्ता गर्ने र यस्तो

क्रम चलिरहन्छ । अधिकारी (वि.सं. २०६२) का अनुसार वक्ताले खास सन्दर्भ वा विषयवस्तुलाई एउटा भाषामा भन्दा अर्को भाषामा व्यक्त गर्दा अभि प्रभाविलो हुने ठानेमा वा श्रोतालाई खास किसिमको प्रभाव दिन कोड परिवर्तन गरिरहेको हुन्छ । अधिकारी कै भनाइलाई सही थाप्दै भण्डारी (वि.सं. २०६७) लेख्छन् वक्ताले एउटै सन्दर्भमा भाषिक अभिव्यक्त गर्दा एक भन्दा बढी भाषिक भेद वा भाषाका कोडहरूको एउटै सङ्कथनमा प्रयोग गर्दछ भने त्यसलाई कोड मिश्रण (कोड मिक्सिङ) भनिन्छ ।

ख) कोड परिवर्तन (स्विचिङ)

कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन समान अर्थ लाग्ने खालका जस्तो आभाष हुन्छ तर तिनीहरू बीचमा केही अन्तर पाइन्छन् । कोड मिश्रण कुनै भाषाको पद वा पदावली कुनै अर्को भाषाको वाक्यमा गएर मिल्नु हो भने कोड परिवर्तन न्यूनतम वाक्य देखि लिएर सङ्कथनको स्तरसम्म एक भाषाबाट अर्को भाषामा परिवर्तन हुने प्रक्रिया हो । हड्सन् (सन् १९९९) कोड मिश्रण होस वा कोड परिवर्तन, द्विभाषिक वा बहुभाषिक समाजमा यो अवश्यम्भावी घटनाका रूपमा लिन्छन् । उनले कोड परिवर्तन दुई प्रकारका सुझाएकाछन् : परिस्थितिजन्य परिवर्तन र लाक्षणिकतामा आधारित परिवर्तन । यदि लिम्बूमातृ भाषीले घरपरिवारमा लिम्बूभाषा र विद्यालयमा नेपाली प्रयोग गर्छ भने त्यो परिस्थितिजन्य कोड परिवर्तन हो तर एउटा पण्डितले कुनै अनुष्ठान सम्पन्न गर्दै रहेको अवस्थामा यजमानसंग गफगाफ नेपालीमा र पूजापाठ चाहिँ संस्कृतमा गर्छ भने यस्तो परिवर्तनलाई लाक्षणिक कोड परिवर्तन भनिन्छ किनभने यहाँ परिस्थिति भन्दा पनि सम्बोधित हुने पात्रका लक्षणका आधारमा कोड परिवर्तन भएको छ ।

१.१.५ लिम्बू लोकगीत 'पालाम'को चिनारी

लिम्बू भाषीहरूले गाउँने धेरै प्रकारका गीतहरूमध्ये पालाम एक महत्त्वपूर्ण गीत हो । विभिन्न अवसरमा गाउँने गीतहरूमा *पालाम* धाननाचमा गाउँने गीत अन्तर्गत पर्दछ । 'पालाम'को अर्थ 'बोल्ने माध्यम' भन्ने हुन्छ (मावुहाड २०६२ वि.सं.) । *पालाम* धाननाचमा गाइन्छ । गाउँघरमा अवसर विशेषमा आएका र बजारमा भेट भएका स्वजाति कुटुम्बेरी चल्ने मानिससँग धान नाचेर *पालाम* गाइन्छ । पहिले पहिलेका बुढापाकाहरूले पालाममा सृष्टिका गीतहरू बढी गाउँथे तर आजभोलिका ठिटाठिटीहरूमा भने धान नाचै *पालाम*मा मायाका ठेलीहरू साटासाट गरिन्छ (मावुहाड, वि.सं. २०६२) । *पालाम*को इतिहास अनादि कालदेखि सुरु भएको जन विश्वास छ । लिम्बूको पौराणिक आख्यान 'मुन्धुम' अनुसार

फाइबुकमा पुः (गोलसिमल चरा) ले धान थुपारिएको कुन्युमा गुँड बनाउन पुग्यो । यसले गर्दा लिम्बूजनलाई धान भाँट्ने कार्यमा बाधा पुग्यो । उनीहरूले त्यो चरालाई 'हा SS हा SS' भन्दै लखेट्न खोजे तर त्यसले आफ्नो गुँड छाडेन । लिम्बूजनहरूले धानको कुन्युमा आगो लगाई दिए । आगोले जलेर चरा प्वाँख विहीन बनेपछि उड्न सकेन । त्यसैले त्यो चराले अरू चरासंग प्वाँख पैचो मागी हरतरहले टाढा उडेर गयो । चरा टाढा गएकाले र चरासंगै अन्नको सह पनि गएकाले लिम्बूजनहरूले बाली राम्ररी भित्र्याउन पाएनन् । त्यसपछि तिनीहरूले सोही चराको आगमनको कामना गरे, ता कि उनीहरूले असल बाली भित्र्याउन सकून् । लिम्बूजनहरूलाई आजसम्म विश्वास छ कि सो गोलसिमल चरालाई अरू चराहरूले उवाट प्वाँख फिर्ता मागिदेलान् भन्ने पीर छ । यही तरिकाले नै पालामको सुरुवात फाइबुकमा पुः (गोलसिमल) चरालाई धपाउन प्रयोग गरिएको आवाज हा..हा..बाट पालामको प्रारम्भ भएको मान्न सकिन्छ । यसै भएर पालामको हरेक हरफको गायनपछि हा.... हा... भनेर जोडिन्छ, उदाहरणको लागि :

थिक् ताला थे साड्, आर जे साड्

थिक् ताला थे साड्, आर जे साड् हा ..... हा ..... हा

थोक्फेक्ला फुड्से, याक्थुड् चुम् से

थोक्फेक्ला फुड्से, याक्थुड् चुम् से हा ..... हा ..... हा

त्यसैगरी पालामका बारेमा अर्को भनाइ रहेको छ, जब लिम्बू समुदायले कृषि व्यवसाय सुरु गरे र अन्न बाली (धान) पाकेपछि उठाउने, धान भाँट्ने क्रममा मानिसहरू समूहमा जम्मा भएर अधिपछि गर्दै खुट्टाले माडेर भाँट्ने थाले । यसरी धानलाई माडेर भाँट्ने क्रियाको चाललाई धाननाचका रूपमा विकसित गरियो (चेम्जोड, २०५१) । यसै नाचका साथमा गाइने गीतलाई पालाम भनिन्छ । मानव सभ्यताको उषाकालदेखि मानिसले आफ्नो मानसिक क्षुधालाई पूरा गर्न मनोरञ्जन प्राप्त गर्ने माध्यम खोजी गरिरहेछ । जसै सभ्यता विकसित हुँदै गयो मानिसले पनि विभिन्न खालका मनोरञ्जनका माध्यमहरू विकसित गर्दै लगे । तिनीहरू हुन् अनुकरण, सङ्गीत, नृत्य, गायन आदि ।

एक आदिवासी लिम्बूजातिले नृत्यका लागि गाइने एक प्रकारको गीत पालाम हो र यही गीतकासाथ नाचिने नृत्य हो धाननाच । स्थानीय भाषामा धाननाचलाई याराक्मा/यालाक्मा भनिन्छ । 'या' को अर्थ 'धान' र 'लाक्मा' को अर्थ 'कुल्चनु/नाच्नु' हो ।

त्यस कारण *याराक्मा*को अर्थ धानलाई बालाबाट छुट्टिने गरी 'कुल्चनु' वा 'नाच्नु' हो । यद्यपि धान भार्ने प्रयोजनका लागि यसको सुरुवात भएता पनि हाल यो नाच जुनसुकै समय र अवसरमा आनन्दको लागि नाचिन्छ । यो एकअर्काको हात समाई नाचिन्छ । यो नाच तेर्सो हरफमा (पेरेम्बा) वा नर्तकहरू वरिपरि उभिएर गोलाकार (कपर्ड्बा) रूपमा नाचिन्छ । यस नाचको आफ्नै नियमहरू छन् । यस सम्बन्धमा चेम्जोड (वि.सं. २०५१) उल्लेख गर्दछन् कि रगतको साइनो नलाग्ने पुरुषले अलग खुन सम्बन्धको महिला सदस्यसँग हात समाई नाच्ने गरिन्छ । समूहमध्येमा एउटाले गायन सुरु गर्दछ र बाँकीले त्यही गति र यति मिलाई स्वर खाप्ने गर्दछन् । *पालाम* गाउँदा नेतृत्व गर्ने युवा र युवतीले आफ्नो भनाई साङ्गीतिक ढङ्गले व्यक्त गरिसकेपछि ठीक विपरीत लिङ्गी युवा वा युवतीले जवाफ फर्काउन सुरु गर्नु पर्दछ । एउटाको भनाइ अवधिलाई 'चरण' भन्ने गरिन्छ । पालामका लय, गति, यति, अनुप्रास आदि विविध हुने गर्दछन् । यो ठाउँ उमेर, समूह र समयको आधारमा अन्तर हुने गर्दछ । उदाहरणको लागि मिवाखोलामा गाइने *पालाम*को लय छथरमा गाइने लयभन्दा भिन्न हुने गर्दछ ।

पालाम पनि अरू भाषाका लोक गीत भैं हरेक दोस्रो हरफ चाहिँ मात्र सन्देशमुलक हुन्छ । *पालाम*को पहिलो हरफ केवल लय र अनुप्रास मिलाउन आएको हुन्छ । अधिल्लो हरफलाई स्थानीय भाषामा *फे वा* अर्थात *फेक्वा* (पात) भनिन्छ, भने दोस्रो हरफलाई *काप्फे वा* अर्थात *काप्फेक्वा* (खाप्ने/खप्टिने पात) भनिन्छ, यसको आशय हुनसक्छ जसरी दुना-टपरी साल, भोर्ला, टाँकी आदिका पातहरू एक पछि अर्को खापेर सुन्दर ढङ्गले पूर्णता दिइन्छ, त्यसरी नै *पालाम*को एक हरफमाथि अर्को हरफले खापेर एक सुन्दर तर पूर्ण प्रेमको मन्दिर बनाइन्छ । यसरी नै दोस्रो हरफ समाप्ति पछि पनि त्यो चरो (गोलसिमल) धपाएको लवजले थप स्वर लम्ब्याइन्छ, यसो भन्दै :- *ए... हा...हा...हा...हा...* अथवा *छुइया...हा...हा...* । *पालाम*का मुख्यतः तीन भागहरू हुन्छन् जस्तै नाता साइँनो छुट्याउने/केलाउँने (*का इसेम्मा*), माया पिरती का कुरा (*मायावी*) र छुटानाम हुने/विदावारी हुने (*सेम्मुइ*) । यी तीन भागहरूमा गायनमा सहभागी अनुसार केही हेरफेर हुनसक्छ । जस्तो नाता साइँनो केलाउँने प्रसङ्ग केवल पहिलो चोटि अपरिचित सहभागीसँग भेट भएको खण्डमा मात्र लागू हुन्छ । यदि चिनजानको सहभागीहरू भएमा त ती पछिल्ला दुई भाग (*मायावी* र *सेम्मुइ*) मात्र उपयोगमा आउँछन् । निष्कर्षमा भन्नु पर्दा *पालाम* एकापसमा विवाह हुने गरिका युवायुवती बीचको साङ्गितिक अन्तरक्रिया हो । तर नेपालीको दोहोरी गीतभन्दा नितान्त

ढङ्गले भिन्न रूपको हुन्छ, *पालाम* गायन किनभने यहाँ एक सहभागी युवायुवती जोसुकै होस, ले समग्र चरण (पालो) गाएर सकेपछि मात्र अर्को सहभागीको चरण (पालो) आउँछ ।

१.२ समस्या कथन

प्रस्तुत अध्ययन निम्नलिखित समस्यामा आधारित रहने छ :-

- क) लिम्बू भाषाको *पालाम*मा नेपाली कोड मिश्रणको स्थिति कस्तो छ ?
- ख) कोड मिश्रणमा के कस्ता तत्वले प्रभाव पारेको छ ?
- ग) कोड मिश्रणका सन्दर्भमा कुन कुन तहका एकाइ (पदवर्ग) को मिश्रण भएको पाइन्छ ?
- घ) कोड मिश्रणबाट *पालाम*को मौलिकता र स्वरूपमा के कस्तो असर परेको पाइन्छ ?

१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू

अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

- क) कुन कुन पदवर्गमा कोडमिश्रण हुन्छ, पत्ता लगाई तुलनात्मक अध्ययन गर्नु,
- ख) कुन परिवेश र सन्दर्भमा बढी कोड मिश्रण हुन्छ, पत्ता लगाउनु,
- ग) प्रचलित *पालाम* गायन र पुरानो वा लिखित रूपमा रहेका *पालाम* बीच कोड मिश्रणको सन्दर्भमा देखापरेका भिन्नताको बारेमा विश्लेषण गर्नु, र
- घ) शैक्षणिक महत्वका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्नु

१.४ अध्ययनको महत्व

नेपाल बहुभाषिक देश हो । वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणना को प्रतिवेदन अनुसार १२५ जातजातिले बोल्ने १२३ वटा भाषाभाषिहरू छन् । लिम्बू भाषा तिनै १२३ भाषाहरू मध्येको एक राष्ट्रिय भाषा हो । राष्ट्रिय भाषा भन्नाले देशको मुख्य भाषा 'नेपाली' बाहेकका अन्य भाषाहरूलाई भन्ने गरिन्छ । लिम्बूभाषा पनि लिम्बू वसोवास भएको क्षेत्रतिर प्राथमिक स्तरसम्म पठनपाठन भै रहेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा लिम्बूभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्द वर्गको अध्ययनको क्षेत्रमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । कोड मिश्रणका अन्य पक्ष वा क्षेत्रमा अध्ययन गर्न चाहने भाषाविद्हरू, अनुसन्धानकर्ता, खोजकर्ता आदिलाई पनि यथोचित सहयोग पुग्ने नै देखिन्छ । त्यसैगरी लिम्बू मातृभाषी समुदायमा शिक्षण गर्ने नेपाली शिक्षक वा लिम्बू भाषा शिक्षण गर्ने शिक्षक, स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माता, पाठ्यपस्तक लेखक, शैक्षिक सामग्री निर्माता र *पालाम* गायन गर्न वा *पालाम*को बारे जानकारी राख्न इच्छुक

लिम्बू तथा गैर लिम्बूभाषी गवेषकलाई पनि यस शोधकार्य उत्तिकै सहयोगी हुने छ । अझ यस अध्ययनको ठूलो महत्व त स्वयं लिम्बू मातृभाषीहरूलाई हुने देखिन्छ किनभने उनीहरूले आफ्नू मातृभाषाको यथार्थ स्थिति थाहा पाउने छन् । जव उनीहरूले थाहा पाउँछन् कि आफ्नू भाषामा गाइने *पालाममा* त तीस प्रतिशत भन्दा बेसी नेपाली कोड मिश्रण हुँदो रहेछ, त्यसपछि उनीहरूमा सचेतना जागदछ । उनीहरू मातृभाषा शुद्धीकरण, भाषा बचाउ अभियान, आदि विभिन्न कार्यक्रम, सचेतना अभियान गर्नेछन् । यसो भयो भने उनीहरू बीच भेटघाट, बातचित, अन्तरक्रिया, सभासम्मेलन (चुम्लुङ्) आदि नाना किसिमका उपक्रम गर्ने सुनौलो अवसर प्राप्त गर्नेछन् । यस्तो अवसर जुटाइदिनु यो अध्ययनको पक्कै पनि ठूलो महत्वको पक्ष हो ।

१.५ अध्ययनको परिसीमाङ्कन

प्रस्तुत अध्ययन निम्न सीमामा रही पूरा गरिएको छ :

- क) अध्ययन लिम्बू *पालाममा* नेपाली कोड मिश्रणमा सीमित रहेको छ ।
- ख) शब्दवर्ग अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, निपात र क्रियापद रहेका छन् ।
- ग) नयाँ र पुराना *पालामहरूको* कम्तिमा सय/सय हरफबाट मिश्रणको स्थिति विश्लेषण गरिएको छ ।
- घ) लिम्बूभाषीहरू यस अध्ययनको जनसङ्ख्याको एकाइ हुने छन् ।
- ङ) विशेष गरेर अरुण नदी पूर्वका दुईवटा अञ्चलहरू कोसी र मेची यस अध्ययनको भौगोलिक क्षेत्र कायम गरिएको छ ।

१.६ मुख्य पदावलीको परिभाषा

यस शोधपत्रमा प्रयोग भएका केही निश्चित पदावली छन् जुन प्रबन्धको सन्दर्भमा आफ्नै परिवेश र पाराले अर्थ्याइएका छन् । यहाँ प्रयोग भएका केही पारिभाषिक शब्दहरू यस प्रकार छन् :

- । कोड परिवर्तन लिम्बू भाषा बोल्दै गरेको अवस्थामा नेपाली भाषाका वाक्य मिसाउनु
- । कोड मिश्रण लिम्बू भाषाका वाक्यमा नेपाली पदावली मिश्रण हुने वा भएको स्थिति
- । चरण(न) लिम्बू युवायुवती मध्ये कुनै एकले करिब २०/२५ वटा गीत गाएर सकेपछि अर्को सह गायकलाई दिइने पालो

-) **द्विभाषिकता** वक्ताले दुई भाषाहरू बोलिचाली प्रयोग गर्न सक्ने स्थिति (यस प्रसङ्गमा लिम्बू र नेपाली भाषाहरू)
-) **धाननाच** लिम्बू जातिका युवायुवतीद्वारा एकअर्काको हात समाएर पालाम गाउँदै नाचिने परम्परागत नाच (याला:ड)
-) **पालाम** लिम्बू जातिका युवायुवतीद्वारा विशेषतः प्रेम प्रसङ्गमा गाइने दोहोरी पाराको गीत
-) **बहुभाषिकता** वक्ताले दुईभन्दा बढी भाषाहरू प्रयोग गर्न सक्ने स्थिति (लिम्बू, नेपाली, अङ्ग्रेजी, आदि)
-) **मातृभाषा** मातृभाषा भन्नाले यस प्रसङ्गमा लिम्बूभाषा जनाउँछ ।
-) **मुन्धुम** श्रुति परम्परामा आधारित लिम्बूको धार्मिक अनुष्ठानहरूमा गाइने लयात्मक श्लोकबद्ध कथनहरू
-) **राष्ट्रभाषा** नेपालमा साभ्ना सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गरिएको नेपाली भाषा ।
-) **राष्ट्रियभाषा** राष्ट्रको साभ्ना सम्पर्क भाषा बाहेकका नेपालमा बोलिने अन्य १२२ वटा भाषाहरू जस्तै लिम्बू, भोजपुरी, माभी, सतार, भाँगड, आदि ।
-) **स्वरयन्त्रमुखी ध्वनि चिह्न ( )** यो ध्वनि चिह्न स्वरयन्त्रमुखी सघोष वर्णको रूपमा प्रयोग हुन्छ । यो ध्वनिको प्रयोग लिम्बूभाषामा अन्य ध्वनिहरू भैं हुन्छ जसको उच्चारण बाडुली लागेको बेलाको भैं हुने गर्दछ ।

अध्याय दुई : पूर्वकार्यको समीक्षा र सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१ पूर्वकार्यको सैद्धान्तिक समीक्षा

कोड मिश्रण सामाजिक भाषाविज्ञान अन्तर्गतको विषयवस्तु हो । त्यसो त सामाजिक भाषाविज्ञान पनि प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एक शाखा हो जसको विकास सन् १९६० बाट सुरु भएको पाइन्छ । यसरी यो सन् १९६०-७० को दशकमा स्वतन्त्र विषयको रूपमा विकास भएको ठानिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषिक अध्ययनलाई सामाजिक परिप्रेक्ष्यबाट हेर्दछ । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाको समाजपरक अध्ययन हो । स्पष्ट छ, भाषा सामाजिक वस्तु हो भाषाको समाजसंगको सम्बन्ध तथा सामाजिक कार्यको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानमा गरिन्छ, (अधिकारी वि.सं. २०६२, पृ.३) । यसले भाषाको सामाजिक भेद, द्विभाषिकता र बहुभाषिकता आदि भाषासँग सम्बन्धित पक्षहरूको व्याख्या र विश्लेषण गर्दछ । निष्कर्षमा भन्नु पर्दा सामाजिक भाषाविज्ञानले समाज र भाषाको सम्बन्ध, भाषिक समाज, भाषा नियोजन, भाषिक सम्पर्क, भाषाको मानकीकरण, आधुनिकीकरण, सामाजिक मिश्रणसँगै भाषाको मिश्रित रूपको अध्ययन, विश्लेषण र व्याख्या गरी भाषाको मूल्याङ्कन गर्दछ । समाजमा कुनै व्यक्तिले दुई भाषा जानेको स्थिति हुन्छ त्यसलाई सामाजिक भाषाविज्ञानले द्विभाषिकता र दुई भन्दा धेरै भाषामा दखल राख्ने स्थितिलाई बहुभाषिकता भन्ने पदावलीहरू प्रयोग गर्दछ । यिनै द्विभाषिकता र बहुभाषिकताले नै कोड परिवर्तन र कोड मिश्रणको अवस्था सृजना हुन्छ ।

कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण अन्तरभाषिक सम्मिश्रण र परिवेश एकै भए पनि प्रक्रिया र स्तर भिन्न हुन्छ । कोड परिवर्तनमा कम्तिमा वाक्यको तहमा एउटा भाषाबाट अर्को भाषामा फड्किनु पर्छ भने कोड मिश्रणमा एउटै वाक्यमा दुई भाषाका पदावलीहरू मिसमास हुने गर्दछ । कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण सामान्यतः प्रभावी भाषाहरूबाट अन्य भाषाहरू प्रभावित भएको देखिन्छ । सरल ढङ्गले भन्नु पर्दा कोड मिश्रण खास गरेर राष्ट्रभाषा तथा अन्तराष्ट्रिय भाषा जसले सम्पर्क वा माध्यम भाषाको भूमिका निर्वाह गर्दछ, त्यस्ता भाषाको प्रभाव अन्य राष्ट्रिय भाषाभाषिहरूमा कुनै न कुनै तरिकाले परेको हुन्छ ।

कोड मिश्रणका विविध प्रकारका भाषावैज्ञानिक कारणहरू हुन्छन् भनी भाषावैज्ञानिकहरूले बताएका छन् । यसको सन्दर्भमा अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा भाषावैज्ञानिकहरूद्वारा व्यापक व्याख्या र विश्लेषण भएका छन् । यसको बारेमा आधिकारिक ग्रन्थहरू प्रकाशित गरिएका छन् । सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान

गरेका विदेशी विद्वानहरूमा हाइम् (सन् १९७२), हड्सन् (सन् १९८०), ट्रजिल (सन् १९८३), रिचार्ड र अन्य (सन् १९८५), वार्डफ (सन् १९८६), गम्पर्ज (सन् १९८७), गल (सन् १९८८), स्पोल्स्की (सन् १९९८), होमज् (सन् २००८) आदि हुन् । स्वदेशी विद्वानहरू अधिकारी (वि.सं.२०६२), न्यौपाने (वि.सं. २०६२) घिमिरे (वि.सं.२०६५), भण्डारी (वि.सं. २०६७) आदिले यस सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ ।

२.२ पूर्वकार्यको समीक्षा

शिक्षाशास्त्र सङ्कायबाट एम.एड. नेपाली उत्तीर्ण गर्ने कुनै पनि विद्यार्थीहरूबाट लिम्बू *पालाम*मा नेपाली कोड मिश्रणका बारेमा अध्ययन भएको छैन । लिम्बूको मौलिक परम्पराका रूपमा विकसित हुँदै आएको धाननाचको अभिन्न गीत *पालाम* हो । *पालाम* धाननाच भन्ने नृत्यसँग आउने गर्दछ । धाननाचको सुरुवातको समयलाई स्पष्ट किटान गर्न नसकिए पनि यो लिम्बू समाजसँगै परापूर्व कालदेखि सुरु भएको कुरामा विवाद छैन । यस कालखण्डमा लिम्बू *पालाम*को बारेमा चर्चा परिचर्चा लिम्बूभाषी तथा गैरलिम्बूभाषीहरूले गरेको पाइन्छ । यसै सिलसिलामा लिम्बूभाषाविद् इमानसिंह चेम्जोङद्वारा लिखित 'किराँतको प्राचीन इतिहास' (अनुवाद वि.सं. २०५१) मा धाननाच र *पालाम*को बारेमा उल्लेख भएको पाइन्छ । आधिकारिक रूपमा धाननाच र यसमा गाइने *पालाम*को बारेमा चर्चा गर्ने सम्भवतः यही नै पहिलो ग्रन्थ हो । उक्त पुस्तकमा धाननाचको बारेमा प्रचलित मिथक र धाननाचको नियमका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यसका अतिरिक्त धाननाचमा गाइने *पालाम*का १८ हरफहरू उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

लिम्बूभाषी संस्कृतिविद् चैतन्य सुब्बा (सन् १९९८) को पुस्तक "द कल्चर एण्ड रिलिजन अफ लिम्बूज" मा पनि *पालाम* साम्लोका बारेमा चर्चा गरेको पाइन्छ । उनले *पालाम* गायनको विविधता, पालामले अँगाल्ने विषयवस्तु, संलग्न मानिस, नृत्यका तरिका, एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा पालो सर्ने समय अवधि र यस *पालाम*को बारेमा विगतका पुस्तकाकारका रूपमा चर्चा गर्ने व्यक्तिहरूको समेत उल्लेख गरेको पाइन्छ । उनका अनुसार ती व्यक्तिहरू र कृतिहरू क्रमशः 'नेपाली जनसाहित्य' (कन्दङ्वा, सन् १९६३), 'युमा साम् नु पालाम' (खाम्दाक र सुब्बा सन् १९६४) र 'थालाङ् पालाम' (चोडवाड सन् १९९३) केही त्यस्ता कृतिहरू हुन् जसले *पालाम*को बारेमा व्यख्या गरेका छन् ।

अर्का उदियमान लिम्बू संस्कृतिविद् अर्जुनबाबु मावुहाडले आफ्नो लेख 'लिम्बू साहित्यमा गायनको महत्व' (वि.सं.२०६२) माफत *पालाम*का बारेमा प्रसङ्ग उठाएका छन् ।

उनले पनि चेम्जोडकै मान्यतामा आधारित भएर *पालामका* बारेमा विचार व्यक्त गरेका छन् । उनका पूर्ववर्ती लेखहरूभन्ने यिनले पनि *पालामका* भाषिक पक्ष नकेलाएर *पालामको* सुरुवात, नाचको तरिका र केही *पालामका* उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

दिल सेनेहाडको पुस्तक 'लिम्बूको थर, बसोबास र संस्कृति' मा लिम्बू समाजमा धान नाचको परम्परा र महत्व बारेमा उल्लेख गर्दै अन्त्यमा धाननाचको परम्परा हासोन्मुख हुँदै गएको तर्फ गहिरो चिन्ता व्यक्त गरेका छन् ।

भाषावैज्ञानिक आधारमा कोड मिश्रणकै बारेमा विचार गर्दा स्नातकोत्तर अङ्ग्रेजी शिक्षाका शोधपत्रहरूमा नेपाली भाषामा अङ्ग्रेजी कोड मिश्रण भनी ३ दर्जन शोधहरू गरेको पाइन्छन् । त्यस मध्येमा लिम्बू भाषामा अङ्ग्रेजी र नेपाली कोड मिश्रण भन्ने शीर्षकमा शोध गर्नेको सङ्ख्या २ रहेको छ । तुम्बाहाडको शोध शीर्षक 'इङ्लिस एण्ड नेपाली कोड मिक्सिङ् इन् लिम्बू लेङ्ग्विज (सन् २००९) मा खासगरी १ महिनाको लिम्बूभाषी समाचार सम्प्रेषणलाई आधार मानी नेपाली र अङ्ग्रेजी कोड मिश्रणबारे विश्लेषण गरिएको छ । उनको शोधको उद्देश्य छ, लिम्बू र नेपाली कोड मिश्रण शब्द, वाक्यांश र वाक्यांशको आधारमा वर्गीकरण गर्ने, कोड मिश्रणका सन्दर्भहरू पहिचान गर्ने र नेपाली र अङ्ग्रेजीका कोड मिश्रणको सङ्ख्यात्मक आधारमा तुलना गर्ने रहेको देखिन्छ ।

प्रयुक्त उद्देश्य हासिल गर्नका लागि मुख्य स्रोतलाई आधार मानेर पूर्वाञ्चल रेडियो प्रसारण केन्द्र धनकुटाबाट वि.सं. २०६५ श्रावण महिनाको लिम्बूभाषी समाचार बुलेटिनलाई आधार मानी विश्लेषण गरेको पाइन्छ । उक्त शोधको निष्कर्षमा नेपाली र अङ्ग्रेजीका नामपदहरूको मिश्रण सबैभन्दा बढी देखिन्छ । अङ्ग्रेजी मिश्रणका सन्दर्भमा प्रायजसो वैज्ञानिक आविष्कार, राजनैतिक शब्दावली, नाप, तौल र सङ्क्षेपीकृत नाम आदिमा सघन कोड मिश्रण भएको देखिन्छ ।

उक्त शोधले आश्चर्यजनक तथ्य के उजागर गरेको छ भने लिम्बूभाषाको समाचार सम्प्रेषणमा नेपाली भन्दा अङ्ग्रेजी कोड मिश्रणहरू बढी भएको देखाइएको छ ।

त्यसैगरी सामाजिक भाषाविज्ञानको प्रायोगिक पक्षबारेमा गरिएको अर्को स्नातकोत्तर अङ्ग्रेजी शिक्षाको शोधपत्र सन् २०१२ मा यज्ञबहादुर लिम्बूले 'इङ्लिस एण्ड नेपाली कोड मिक्सिङ् इन् लिम्बू फोक् सङ् पालाम' (लिम्बूलोकगीत पालाममा नेपाली र अङ्ग्रेजी कोड मिश्रण) शीर्षकमा कोड मिश्रण सम्बन्धी शोधकार्य गरेका छन् । उक्त अध्ययनमा लिम्बू जातिको लोकनाच, धाननाचका साथमा गाइने लोकगीत पालामका विभिन्न २४ शीर्षकहरू

किटान गरी त्यसमा प्रयोग भएका शब्द वर्गहरूको विश्लेषण गरिएको छ । उक्त शोधकार्यमा उनले तीनवटा उद्देश्यहरू क्रमशः लिम्बू लोकगीत पालाममा अङ्ग्रेजी र नेपाली कोड मिश्रण नाम, क्रिया, क्रिया विशेषण र विशेषण पत्ता लगाई विश्लेषण गर्ने, कोड मिश्रण हुने सन्दर्भहरू पत्ता लगाउने र अङ्ग्रेजी र नेपाली कोड मिश्रणको तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन् । उनले नमुना छनोट विधिका आधारमा प्राथमिक स्रोतलाई प्रधानता दिएर तथ्यहरू सङ्कलन गरेका छन् । उक्त शोधको निष्कर्ष के छ भने नेपाली र अङ्ग्रेजीको कोडमिश्रण लिम्बू लोकगीत पालाममा शब्दवर्ग सबैभन्दा बढी मात्रामा त्यसपछि पदावली र संक्षेपीकृत शब्दहरू पाइएका छन् । नेपाली र अङ्ग्रेजी बीचको तुलनात्मक रूपमा हेर्दा अङ्ग्रेजीभन्दा नेपालीको कोड मिश्रण बढी पाइएको छ । शब्दवर्गमा पनि नाम र विशेषण क्रमशः प्रथम र द्वितीय स्थान ओगट्न पुगेका छन् । कोड मिश्रण हुने सन्दर्भको बारेमा उक्त शोधले शिक्षा, विज्ञान, यातायात, माया वा प्रेमप्रसङ्ग आदिमा बढी कोड मिश्रण भएको औँल्याइएको छ ।

मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत अङ्ग्रेजी स्नातकोत्तर (एम.ए.) तहमा टीकादेवी लिम्बूले कोड मिश्रणमा “इङ्लिस एण्ड नेपाली कोड मिक्सड इन् न्युज बुलेटिन् (सन् २०१५)” शोध गरेकी छन् । उनको उद्देश्यहरू हुन्: कुनकुन पदवर्गमा कोड मिश्रण हुन्छ पत्ता लगाउन, कुन पदवर्गमा सबभन्दा बढी र कुनमा कम हुन्छ पत्ता लगाउन र कोड मिश्रणको बढी आवृत्ति कुन क्षेत्रमा हुन्छ पत्ता लगाउनु । उनले एफ. एम. रेडियो मेन्ट्र्यायेममा प्रशारित हुने एक महिना (वि.सं. २०७० फागुन) को लिम्बू समाचार बुलेटिन प्राथमिक स्रोतको रूपमा लिएको देखिन्छ । उनको शोध निष्कर्षले भन्छ, सबै भन्दा बढी कोड मिश्रण संज्ञामा (नामपद) र सबै भन्दा कम चाहिँ अव्ययमा देखिन्छ । कोड मिश्रणको बढी आवृत्ति राजनैतिक शब्दावली, नापतौल, यातायात, सञ्चार जन्य वस्तुहरू, आदिमा पाइन्छ । सङ्ख्यात्मक रूपमा तुलना गर्दा नेपालीमा बढी कोड मिश्रण देखाइएको छ ।

मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत अङ्ग्रेजी स्नातकोत्तर (एम.ए.) तहमा सुम्निमा यक्सोले लिम्बू पालामको ‘प्रोसोडिक् फिचर्स इन् लिम्बू फोक सङ् पालाम’ *लिम्बू लोकगायन पालामको छन्दविधान* (सन् २०१५) शोध गरेकी छन् । शोध पालामको बारेमा हो तर यो कोड मिश्रणको सन्दर्भ नभएर पालामको छन्द विधानको बारेमा छ । तथापि पालामको अन्तरवस्तु बुझ्नको लागि सहयोग पुऱ्याउँने छ ।

२.३ अध्ययनको औचित्य

लिम्बू लोकगीत पालाममा नेपाली कोड मिश्रण अध्ययनको क्षेत्रमा नयाँ विषयवस्तु हो । लिम्बू भाषा, संस्कार र संस्कृतिका बारेमा विभिन्न प्रकारका अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइए पनि हालसम्म लिम्बू लोकगीत पालाममा नेपाली कोड मिश्रणका बारेमा कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान भएको नपाइएकाले यो अध्ययनले नयाँ आयाम उद्घाटन गर्ने छ । लिम्बू लोकगीत पालाममा के कति मात्रामा नेपाली भाषाको कोड मिश्रण भएको छ ? पदवर्गका कुन कुन तहका एकाईमा बढी मात्रामा मिश्रण हुने गर्छ भनी प्रस्तुत अध्ययनले लिम्बू पालाममा कोड मिश्रणको प्रष्ट तस्वीरहरू अगाडि ल्याई नवीन दृष्टिकोण स्थापित गर्ने छ । मातृभाषा बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या लोप भइरहेको वर्तमान स्थितिमा मातृभाषामाथि राष्ट्रिय भाषाको प्रभाव बढ्दै गइरहेको छ । यसै सन्दर्भमा लिम्बू लोकगीत पालाममा नेपाली भाषाको मिश्रणको मौलिकतामा कस्तो असर परेको छ, यसको स्वरूपमा कस्तो परिवर्तन आएको छ । र अभिव्यक्तिको प्रभावकारितामा कस्तो भूमिका खेलेको छ भन्ने बारेमा प्रस्तुत अध्ययनले नवीन क्षितिज उद्घाटन गर्नेछ ।

अध्ययन औचित्यको सन्दर्भमा कुरा गर्दा शैक्षणिक पक्षलाई विचारने हो भने यसको औचित्य अझ प्रष्टिन्छ । लिम्बू भाषालाई प्राथमिक तहसम्म पठनपाठन गर्ने गराउने व्यवस्था गरिए अनुरूप शिक्षणमा आवद्ध पाठ्यक्रम निर्माता, पाठ्यपुस्तक लेखक, शैक्षिक सामग्री निर्माता, शैक्षिक योजनाविद्, शिक्षक, विद्यार्थी र अन्य प्रत्यक्ष सरोकारवालाहरूमा यसको महत्व रहने छ ।

२.४ अध्ययनको प्रयोजन

प्रस्तुत अध्ययनको निम्न प्रयोजन रहने छन्:

- क) शोधका सन्दर्भमा अध्ययनको स्थिति किटान गर्न ।
- ख) शोधको महत्व दर्शाउनु ।
- ग) शोधसंग सान्दर्भिक सामग्रीहरू पत्ता लगाउनु ।
- घ) अनुसन्धानमा देखिएको रिक्तता पत्ता लगाई सो पूरा गर्न ।
- ङ) अध्ययनको प्रस्थान विन्दु स्थापित गरेर संभावित क्षेत्र औल्याउनु ।
- च) बहुमूल्य शोध सम्बन्धी प्रयासमा अनावश्यक पुनरावृत्ति हटाउनु ।

२.५ सैद्धान्तिक धारणा

भाषाविज्ञान अन्तर्गत आउने विभिन्न शाखाहरूमा सामाजिक भाषाविज्ञान पनि एक शाखाको रूपमा स्थापित छ । यो सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषा र समाज बीचको अन्तरसम्बन्धलाई केलाउने काम गर्दछ । स्वभावैले एउटा समाजमा विभिन्न भाषा बोल्ने मानिसहरू हुन्छन् । कोही मानिस यस्ता पनि हुन्छन् जो दुई भाषाहरू बोल्न सक्दछन् । यस्तो अवस्थालाई सामाजिक भाषाविज्ञानले द्विभाषिता भनेर अर्थ्याउने गर्दछ । अझ कोही मानिसहरू त यस्ता पनि हुन्छन् कि जो दुई भन्दा बढी भाषाहरू बोल्न सक्छन् । त्यस्तो अवस्थालाई बहुभाषिकता भनिन्छ । जव समाजमा द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताको अवस्था विद्यमान रहन्छ त्यस्ता वक्ताहरूले एउटा भाषाको कोड अर्को भाषामा मिसाएर बोल्न पुग्छन् । यस्तो अवस्थाको बोली व्यवहारलाई सामाजिक भाषाविज्ञानले कोड मिश्रण भन्ने गरेको छ । तसर्थ कोड मिश्रण अकस्मात् निरुद्देश्य घटित हुने अवस्था होइन । कोड मिश्रण अहिलेको सन्दर्भमा सर्वव्यापि तथ्य भएको छ किनभने अहिलेको समाज एकलभाषि समाज विरलै मात्र हुने गर्दछ । कम वा बढी कोड मिश्रण हरकुनै भाषामा भएको हुन्छ, सवाल कमबेसको मात्र हो । कोड मिश्रणमा निम्न पक्षहरूमा आधारित हुन्छन्:

२.५.१ निराश्रित र पराश्रित तत्वहरूको अन्तरसम्बन्ध

यदि कोड मिश्रणलाई पराश्रित घटक वा तत्व (डिपेन्डेन्ट भेरिएबल)का रूपमा मान्ने हो भने अरू केही निराश्रित (स्वतन्त्र) तत्वहरू (इन्डिपेन्डेन्ट भेरिएबल) ले यसलाई प्रभाव पारेको देखिन्छ । ती निराश्रित (स्वतन्त्र) तत्वहरू र तिनले पार्ने प्रभाव वा तिनको सहसम्बन्ध सङ्क्षिप्त रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ :

क. सहज अभिव्यक्ति

विज्ञान, प्रविधि लगायत विविध क्षेत्रमा भएका तीब्र विकासले गर्दा लिम्बू लगायत कतिपय राष्ट्रिय भाषाहरू विकसित हुन गएको नवीन विकास, गुण, अवस्थालाई आफ्नो भाषामा अभिव्यक्ति गर्ने गरिका पदावली निर्माण एकाएक उपयुक्त ढंगबाट हुन सक्दैन र शब्द निर्माण भै हाले पनि अस्वाभाविक बन्ने अवस्था रहन्छ । तसर्थ सटीक ढङ्गमा सहज अभिव्यक्तिको निम्ति कोड मिश्रणको आवश्यकता खड्किन्छ । उदाहरणको लागि 'बस' जुन 'गाडी' पनि भनिन्छ, लाई लिम्बू शब्दावलीमा 'मना केगुवा लामधा' (मानिस बोक्ने सवारी साधन) ले व्यक्त गरिन्छ, जव कि 'बस' वा 'गाडी' भन्दा पुगी जानेमा *मना केगुवा लामधा* भनेर सायदै तम्सन्छन् होला हाम्रा *पालाम* गायकहरू ! हुन त बस शब्द नै पनि नेपाली

शब्द होइन तथापि यो आगन्तुक (बरोइङ्) भएर पूरै नेपाली शब्द भइ सकेको हो । यसको मतलव हो खास भाषाले बहन गरेको सहजता, ओज, सामर्थ्य वा गम्भीरता अर्को भाषाको शब्दले बहन गर्दैन । यसबाट के बुझिन्छ भने कोड मिश्रणमा सहज अभिव्यक्ति को पूरापुर सम्बन्ध हुनुपर्छ ।

ख) सहभागी

धाननाचमा उपस्थित सहभागीबाट कोड मिश्रणको मात्रामा घटबढ आउँन सक्तछ । त्यसमा सहभागीको उमेर, शैक्षिक स्तर र बसोवासको स्थितिले कोड मिश्रणमा अन्तर आउने गर्दछ । उदाहरणकालागि पाका सहभागीहरूद्वारा गाइने पालाममा स्वाभाविक रूपमा कम मिश्रण हुने गर्दछ । यसका विपरीत युवायुवतीहरूको गायन अभिव्यक्तिमा मिश्रण बढी हुने गर्दछ । त्यसरी नै सहभागीको शैक्षिक स्तरले पनि कोड मिश्रणको मात्रामा अन्तर गर्न सक्तछ किनकि शिक्षित गायकहरू अशिक्षित वा कम शिक्षित गायक भन्दा बढी नेपाली भाषाबाट प्रभावित भएका हुन्छन् । यसरी नै बासोवासको क्षेत्रले पनि कोड मिश्रणमा प्रभाव पार्ने गर्दछ । यदि गायनमा सहभागी भातृभाषी क्षेत्रमा बसेको छ भने मिश्रण कम हुने तर बसाइ गैरमातृभाषीसँग छ भने मिश्रण स्वभावैले बढी हुने हुन्छ ।

ग) पारिभाषिक क्षेत्र

यो यस्तो घटक हो जसले कोड मिश्रणमा गुणात्मक परिवर्तन ल्याइ दिन्छ । शब्दशैली र अर्थमा क्षेत्र अनुसार फरक पर्दछ । पारिभाषिक क्षेत्र जस्तै यातायात, नापतौल, राजनीति, विज्ञान जस्ता क्षेत्रको गायन अभिव्यक्ति र कृषि, घरेलु कामकाज जस्ता वीचमा कोड मिश्रणको अवस्था भिन्न देखिन्छ । किनभने कृषकले घरेलु कामकाज जनाउने शब्द पदावलीहरू लिम्बूभाषामा नै उपलब्ध भएको हुनाले यी क्षेत्रमा कम कोड मिश्रण हुन्छन् । तर पछि विकास भएर दैनिक जीवनमा बारम्बार साक्षात्कार नभइने वस्तु वा चीजलाई व्यक्त गर्ने शब्दावलीको अभाव रहन्छ । नयाँवस्तु, परिस्थिति, जीवन जिउने काइदा फरक आए पछि त्यस्तालाई व्यक्त गर्ने एउटै उपाय छ कोड मिश्रण । यस्तो चीज बन्ला (आविष्कार होला) र त्यसलाई यसरी व्यक्त गरौंला भनेर कुनै भाषीले पनि अगाडि नै तयार पारेर राख्दैन । हठात वस्तु चीज आइलागछ अनि त्यसलाई व्यक्त गर्ने जरुरी पर्छ । उदाहरणको लागि लिम्बूभाषामा तौलने वस्तु 'तुलो' हुँदाहुँदै तराजु, ढक, पल्ला आदि आइलाग्यो । द्विभाषिक परिस्थितिमा ती वस्तुलाई पनि अभिव्यक्त गर्नुपर्छ । त्यस्तो अवस्थामा कोड मिश्रण बाहेक के नै छ विकल्प ?

घ) विषय

सबै विषयहरूमा समान किसिमले कोड मिश्रण भएको हुँदैन । परम्परगत विषयहरू व्यवसाय, नैतिकशिक्षा, सामाजिक गतिविधि आदिहरूमा कोड मिश्रण कम हुन्छ भने नयाँ विषयहरू सञ्चार, यातायात, तकनिकि, आदिमा बढी कोड मिश्रण हुन्छ । उदाहरणको लागि विज्ञान विषयमा आधारित गायनमा बढी कोड मिश्रण हुन्छ भने सामाजिक विषयमा कम हुन्छ ।

ड) परिस्थिति

कोड मिश्रणवालालाई प्रभावित पार्ने अर्को तत्व परिस्थिति पनि हो । यहाँ परिस्थिति भन्नाले विवाह उत्सव जस्तो परिस्थिति र मरिमराउ जस्ता गम्भीर र दुःखद परिस्थितिमा कोड मिश्रणको स्थिति फरक पर्न सक्दछ । दुःखका समयमा बढी गम्भीर र भावुक प्रकृतिका गायन हुन्छ र कोड मिश्रणमा स्वभावैले कमि आउने भयो भने मेला उत्सव, बासबस्ने सिलसिलामा भएको गायन बढी ठट्यौलो पाराको हुन्छ । यहाँ विषयवस्तुलाई कम गम्भीरताका साथ लिइन्छ र हल्काफुल्का ठट्यौली चल्छ । ठट्यौलीको माहौल त कोड मिश्रणले नै बनाउने हो । उदाहरण हेरौं :

पालामधिक पाते आँखा राते

यो ठट्यौली पाराको पालाम हो । यहाँ दुई पदावलीहरू *आँखा राते* कोड मिश्रण भएको छ । चिरपरिचित हुन सहभागी गायकहरू, त्यसैले भन्न गाह्रो छैन नत्र त अचिनारु गायक सहभागी भएमा त यस्तो भन्नु कहाँ सम्भव हुने र ! उपर्युक्त पालामको नेपाली रूपान्तरण हो 'पालाम त भन आँखा राते' । यसरी परिस्थितिजन्य तवरले पालाम गायनमा कोड मिश्रणबाट प्रभावित हुने गर्दछ ।

च) लय र अनुप्रास

पालाम नितान्त रूपमा गायन हो । लय र अनुप्रास पालामको अनिवार्य तत्वहरू हुन् । लय र अनुप्रासलाई सन्तुलनमा ल्याउनको लागि शब्द चयनले ठूलो महत्व राख्दछ । लिम्बू पालाममा कोड मिश्रणलाई कम गराउनको लागि गायकलाई प्रचुरमात्रामा मातृभाषाको साथै मुन्धुमको जानकारी अनिवार्य छ । तर अधिकतर गायक सहभागीलाई मुन्धुमको जानकारी हुँदैन । कारण हो मुन्धुम सिक्नको लागि औपचारिक व्यवस्था छैन र सीमित व्यक्तिले मात्र मुन्धुमको ज्ञान प्राप्त गर्दछन् । मुन्धुम ज्ञाताहरू केवल लिम्बू पुरोहित हुन जो अक्सर पाको उमेरका हुन्छन् । मुन्धुमका अल्पज्ञान भएका युवायुवतीले लय र अनुप्रासको सन्तुलनकै

लागि पनि कोड मिश्रणको सहारा लिनुपर्ने जरुरी पर्दछ र कोड मिश्रणले नै सहजता प्रदान गरेको देखिन्छ। उदाहरण हेरौं :

थाक् थाक्मा थोली एकै बोली

पातुम्ना हाजुर दिलै खोली

प्रयुक्त हरफहरूमा नौ शब्दहरू छन् जस मध्ये पाँच शब्दहरू (एकै, बोली, हाजुर, दिलै, खोली) नेपाली कोड मिश्रण हुन्। यी पाँचवटा कोड मिश्रण मध्ये 'हाजुर' शब्दलाई लिम्बू भाषामा व्यक्त गर्ने उपयुक्त पद छैन र बाँकी चार शब्दहरूलाई लिम्बू भाषामा रूपान्तरण गर्न सकिएला तर त्यसो गरिएमा अनुप्रास मिलाउँन गाह्रो पर्न सक्छ। जस्तो:

थाक् थाक्मा थोली लच्छा ताजेइ

पातुम्ना लुडा निड्वा हम्माआइ

यी दुई लिम्बूकृत हरफहरूमा अनुप्रास मिलेको त देखिन्छ तथापि लयचाहिँ मिलेको देखिदैन किनभने कोड मिश्रणयुक्त हरफहरूमा दुबै हरफमा नौ नौ अक्षर छन् भने लिम्बूकृत हरफमा माथिल्लोमा नौ र तल्लोमा दश अक्षरहरू (syllables) छन्। यसरी कोड मिश्रणले लय र अनुप्रासमा सहजता प्रदान गरेको देखिन्छ।

छ) शिष्टता र विनम्रता

एकलभाषी लिम्बू वक्ता सायदै पाइन्छ। त्यसकारण राष्ट्र भाषाबाट प्रभावित लिम्बू सहभागीले शिष्टता र विनम्रता प्रदर्शन गर्नको लागि कोड मिश्रणको सहायता लिएको पाइन्छ। किनभने लिम्बू भाषामा विनम्रता शिष्टता जाहेर गर्ने स्पष्ट पदावलीहरू पाइदैनन्। सम्मान सूचक पदावलीहरू जस्तै: हाजुर, ज्यू, प्रभु, यहाँ, मौसुफ आदि लिम्बूभाषामा अभाव छन् तर यसको मतलब यो होइन कि लिम्बूभाषा रुखो र शिष्टेत्तर छ। शिष्टता र आदरभाव बोलीले होइन व्यवहारले अर्थात हाउभाउ, कायिक सङ्केत (body language), उच्चार्य ध्वनिको नरमपना आदि द्वारा गरिन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि राष्ट्रभाषा नेपालीबाट प्रभावित गायन सहभागीहरू कोड मिश्रण गरेरै पनि आदरभाव प्रकट गर्न पछि पर्दैनन्। उदाहरण हेरौं:

या लेच्छे पेगि हातैमा बीउ (धान रोप्न जाउँ हातैमा बीउ)

लुड्मासो हिम लो सोमि मा ज्यू। (उराठै लाग्छ सोल्टिनी ज्यू)

यी हरफहरूमा सोल्टिनी प्रति आदरसूचक शब्द प्रयोग गर्नको लागि कोड मिश्रणको उपयोग गरिएको छ। पछिल्लो हरफको 'ज्यू' शब्दलाई अनुप्रास मिलाउँन अघिल्लो हरफलाई

पनि कोड मिश्रणको जरुरत देखिन्छ र प्रयोग भएको छ 'हातैमा बीउ' । त्यसरी नै यदि 'हजुर' शब्दलाई मिलाउँनु पर्‍यो भने गजुर वा मुजुर (मयुर) प्रयोग गर्नु पर्ने वाध्यता पर्दछ । पालाम गायनमा यी र यस्तै खालका आदरार्थी शब्दहरू जस्तै ज्यू, हजुर, सलाम, राम, नमस्ते, प्रभु आदि प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी प्रयोग हुने नेपाली आदरवाची शब्दहरूको लय र अनुप्रास संयोजन गर्न प्राय नेपाली कोड नै उपयुक्त जोडी बन्छन् । उदाहरणको लागि:

सिमिक्लै काटी टुप्पै कलम

सेन्द्रो जेसाइ हातै सलाम ।

माथिका भनाइहरूबाट यो निष्कर्ष (शैद्धान्तिक अवधारणा) मा पुग्न सकिन्छ कि कोड मिश्रणलाई माथि उल्लेखित तत्वहरूले प्रभावित पार्दछन् । अथवा कोड मिश्रण र सहज अभिव्यक्ति, सहभागी, पारिभाषिक क्षेत्र, विषय, परिस्थिति, लय एवं अनुप्रास, शिष्टता वा विनम्रता आदिका बीचमा सहसम्बन्ध स्थापित भएको देखिन्छ । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा स्वतन्त्र घटकहरू (इन्डिपेन्डेन्ट भेरिएबल) जस्तै: सहज अभिव्यक्ति, सहभागी, पारिभाषिक क्षेत्र, विषय, परिस्थिति, लय एवं अनुप्रास, शिष्टता वा विनम्रता आदि) र आश्रित घटक (डिपेन्डेन्ट भेरिएबल वा 'कोड मिश्रण') बीच एक आपसमा सहसम्बन्ध छ ।

२.५.२ व्याकरणिक एकाइ

सरसर्ति हेर्दा यो अध्ययन समाजशास्त्रीय विषयमा मात्र आधारित भएको आभाष पाइएता पनि यो अध्ययन विशेषतः समाज र भाषा बीचको अन्तर सम्बन्ध र यसको प्रायोगिक पक्षसंग सम्बन्धित छ अर्थात् अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा प्रायोगिक सामाजिक-भाषाविज्ञानसंग सम्बन्धित छ । कोड मिश्रण को प्रक्रियामा दुई वा दुई भन्दा बढी भाषाहरू बीचमा व्याकरणिक एकाइहरू कै व्यापार हुने हुँदा यी व्याकरणिक एकाइ भनेको के हुन् भनेर प्रसङ्ग कोट्याउनु र यी बारेमा यथोचित जानकारी हुन आवश्यक ठानिन्छ । व्याकरणिक एकाइको बारेमा क्रिष्टल (२००८ पृ. ५०३) भन्छन् "यो भाषा विस्तारमा व्याकरणिक संरचना बहन गर्ने तत्व हो ।" व्याकरणिक संरचनामा यसको सापेक्षित अर्थ रहन्छ जुन व्यापक संरचनामा एकाइको रूपमा कार्य गर्दछ । हरेक भाषामा निश्चित सङ्ख्याको व्याकरणिक एकाइहरू हुने गर्दछन् । नेपाली भाषामा पनि अन्य भाषाभै पाँच व्याकरणिक एकाइहरू छन् जस अन्तरगत 'रूप' सबै भन्दा सानो एकाइ हो भने त्यसपछि

क्रमशः शब्द, वाक्यांश, वाक्यखण्ड (उपवाक्य) र वाक्य पर्दछन् । यी उल्लेखित व्याकरणिक एकाइहरूको सङ्क्षिप्त रूपमा बयान गरिन्छ :

अ) रूप

रूपको विस्तृत अध्ययन रूपविज्ञान (मर्फोलजि) अन्तरगत गरिन्छ, जुन भाषाविज्ञानको एक प्रमुख शाखा हो । रूप व्याकरणिक हिसावले सबैभन्दा सानो अभिभाज्य तर अर्थपूर्ण इकाइ हो । रूपका मूलतः दुई भेदहरू छन्- मुक्त र बद्ध । मुक्त त्यस्तो रूप हो जो आफैमा अर्थपूर्ण हुन्छ भने बद्ध चाहिँ आफू एकलैमा अर्थ प्रदान गर्न सक्दैन । बद्धरूपले अर्थ प्रदान गर्न मुक्तरूपसंग मिल्नु पर्दछ । उदाहरण हेरौं :- हिङ् + नु, मान्छे + हरू, अ + काल, आदि । यी उदाहरणहरूमा क्रमश 'हिङ्', 'मान्छे' र 'काल' मुक्त रूपहरू हुन किनभने ती आफैमा अर्थपूर्ण छन् तर <-नु , <-हरू (प्रत्यय) र < अ- (उपसर्ग) चाहिँ बद्ध रूपहरू हुन किनभने तिनीहरूले आफैमा अर्थ प्रदान गर्दैनन् । ती बद्ध रूपहरू त्यतिखेर अर्थिन्छन् जब तिनीहरू आफै एकलैले अर्थ दिने मुक्तरूपसंग गाँसिन वा जोडिन पुग्दछन् । जस्तै : 'हिङ्नु' (नामिक क्रिया), 'मान्छेहरू' (नाम बहुवचन) र 'अकाल' (नामपद) ।

आ) शब्द

शब्द एक अर्थपूर्ण व्याकरणिक इकाइ जुन रूपभन्दा ठूलो र वाक्यांश भन्दा सानो हुन्छ । शब्दमा एक वा एक भन्दा बढी रूपहरू हुन सक्छ । यसलाई चार भिन्न महत्वपूर्ण तवरले बुझ्न सकिन्छ । ती पक्षहरू भनेको वर्णविन्यासको प्रक्रिया, रूपतात्विक, कोशेमिक र अर्थतात्विक हुन् । कुनै पनि शब्द शब्द कहलिनको लागि यी चारवटा आधारभूत मापदण्डहरू पूरा गरेको हुनुपर्दछ । यसको मतलब हो शब्दमा वर्णहरू व्यवस्थित ढंगमा अर्थ आउने गरी मिलाइएको हुनुपर्दछ (वर्णविन्यास क्रम), शब्दहरू रूपिम वा रूपिमहरू कै योगबाट बनिएको हुनु पर्दछ (रूपतात्विक तवरको), शब्दलाई कोशको रूपमा अगाँल्ल मिल्ने गरिको होस (कोशेमिक) र शब्द अर्थपूर्ण (अर्थतात्विक) पनि अवश्य होस । यसरी हेर्दा रूप र शब्द एकै हो कि जस्तो पनि लाग्न सक्छ तर तिनीहरू एउटै होइनन् किनभने सबै शब्दहरू रूपहरू हुन भने सबै रूपहरू शब्द होइनन् र हुन सक्दैनन् । जस्तै 'असामाजिक' एउटा शब्द हो जस अन्तर्गत तीनवटा रूपिमहरू <अ- , <समाज र <-इक् छन् । यी मध्ये मुक्तरूप <समाज लाई शब्दको कोटीमा राखिन्छ भने बाँकी बद्धरूपहरू <अ- र <-इक् चाहिँ शब्दको गन्तिमा पर्दैनन् । त्यसैले सबै शब्दहरू रूपहरू हुन तर सबै रूपहरू शब्द होइनन् ।

इ) वाक्यांश

शाब्दिक अर्थानुसार वाक्यांश भन्नाले वाक्यको अंश वा टुक्रा भन्ने बोध गराउँछ । सोभो अर्थमा वाक्यांश दुई वा दुई भन्दा बढी शब्दहरूको एकाइ हो जसले एक वाक्यको भैं पूरा नभएर आंशिक मात्र अर्थ दिन्छ र त्यो शब्द समूहमा उद्देश्य वा विधेय हुँदैन । यस प्रसंगमा आर्ट्स र आर्ट्स (सन् १९८६, पृ. ६०) भन्छन्, “वाक्यांशलाई नामपदीय, विशेषणपदीय, क्रियापदीय, क्रियाविशेषण पदीय र अव्ययपदीय भनेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । कुन पदवर्गको वाक्यांश हो भनी छुट्याउनको लागि खास पदवर्गको प्रमुखताको आधारमा पहिचान गरिन्छ ।” उनीहरूका अनुसार केही केटाहरू, तात्कालीन कुलपति, आदि नामपदीय वाक्यांशहरू हुन् । त्यसरी नै खाँदै नै छन्, खेलि रहेका छन् -क्रियापदीय वाक्यांश; विछट्टै राम्रो, ज्यादै कठिन -विशेषण पदीय; टेबल माथि, रुख(को) मुन्तिर - अव्ययपदीय र तीव्र गतिमा, रुखो तवरले आदि चाहिँ क्रियाविशेषण पदीय वाक्यांश मानेका छन् । यिनीहरूको भनाइलाई आधार मान्ने हो भने वाक्यांशमा जुन पदवर्गको आधिक्यता छ त्यसैको आधारमा खास पदवर्ग पनि छुट्टिने गर्दो रहेछ । तर यिनीहरूको मान्यता विपरीत परम्परागत व्याकरणहरूले त केवल तीन किसिमका वाक्यांशहरू (नाम, विशेषण र क्रियाविशेषण पदीय वाक्यांश) को मात्र उल्लेख गरेको पाइन्छ । उनीहरूको अनुसार प्रशस्त सम्पतिदार मान्छे, दयालु स्वभावको मान्छे आदि विशेषण पदीय; तीव्र गतिका साथ, चासो विना नै आदि क्रियाविशेषण पदीय र चाँडै बिस्तारामा, क्रिकेट खेलाइ, आदि नामपदीय वाक्यांश बताइएका छन् ।

ई) वाक्यखण्ड वा उपवाक्य

यो पदावली व्याकरणिक एकाइ जनाउनको लागि प्रयोग गरिन्छ, जसको अर्थ वाक्यांश भन्दा ठूलो तर वाक्य भन्दा सानो अवयवलाई बुझाउँछ । वन्धुले (वि.सं.२०४३) यस प्रकारको अवयवलाई वाक्यांश भनेका छन् तर यसलाई खण्ड वा उपवाक्य भन्नु नै उपयुक्त देखिन्छ किनभने यहाँ ‘उद्देश्य’ र ‘विधेय’ पनि हुन्छन् जुन वाक्यांशमा हुँदैनन् । निम्नलिखित उदाहरणहरूबाट वाक्यांश (फ्रेज) र वाक्यखण्ड वा उपवाक्य (क्लज) स्पष्ट पार्न सकिन्छ :-

१. तिनीहरूले सूर्यास्त खेर आराम गरे ।
२. तिनीहरूले आराम गरे जब सूर्यास्त भयो ।

मथिको उदाहरण १ को ‘सूर्यास्त खेर’ वाक्यांश (क्रियाविशेषण बोधक) हो भने २ को उदाहरण ‘जब सूर्यास्त भयो’ वाक्यखण्ड वा उपवाक्य हो किनभने यसमा ‘उद्देश्य’ र ‘विधेय’

दुवै छन् । यसमा 'सूर्यास्त' उद्देश्य हो भने 'जवभयो' विधेय हो । उपवाक्यले एकलै स्वतन्त्र रूपमा अर्थ पूरा गर्न सकदैन बरु यो त मुख्यवाक्यको विशिष्ट अर्थ परिपूरणको लागि आउने गर्दछ । माथि कै उदाहरण २ मा 'तिनीहरूले आराम गरे' एक पूर्ण वाक्य हो भने 'जव सूर्यास्त भयो' उपवाक्य हो जस्को उपस्थिति मुख्यवाक्यको अर्थ विशिष्टीकरणको लागि हो ।

उ) वाक्य

व्याकरणिक संरचनाको हिसावले वाक्य सबैभन्दा माथिल्लो एकाइ हो । वाक्यको बारेमा पराजुली (वि.सं. २०६१ पृ. १८२) भन्छन्, "पूरा भाव प्रकट हुने शब्दसमूहको नाम 'वाक्य' हो ।" सामान्य रूपले भन्नु पर्दा वाक्य कुनै कथन, सवाल वा आदेश अभिव्यक्त गरिने गरी शब्दहरूलाई रैखिक ढाँचामा मिलाइएको हुन्छ जसमा कम्तिमा पनि 'कर्ता' र 'क्रिया' संलग्न हुन्छन् । संरचना अर्थात् रूपका दृष्टिले वाक्यलाई तीन किसिममा विभक्त गरेको पाइन्छ । ती हुन् : सरल, संयुक्त र मिश्र ।

क) सरल वाक्य

सरल वाक्य सधैं आफैमा अर्थपूर्ण र स्वतन्त्र हुन्छ जसमा एउटा मात्र मुख्य क्रिया रहेको हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा, एउटा उद्देश्य (उद्देश्यविस्तार सहित) र विधेय (विधेयविस्तार समेत) संलग्न रहेको 'सरल वाक्य' हो । जस्तै :

१. नेताजी चुनावमा हारे । २. इटहरी राजधानी बन्ला । ३. तराई यतिबेला अशान्त छ ।

सूत्र: सरल वाक्य   कर्ता + कर्म + क्रिया

ख) संयुक्त वाक्य

एक भन्दा बढी सरल वाक्यहरू स्वतन्त्र रूपले मिलेको वाक्य 'संयुक्त वाक्य' हो । यस्ता वाक्यमा स्वतन्त्र वाक्यहरूलाई समुच्चायक (र, अनि, पनि, अर्थात्, आदि), वैपरित्यक (तर, परन्तु, तथापि, यद्यपि, भएतापनि, आदि), वैकल्पिक (कि, वा, न.... आदि); कारणबोधक (किनभने, नत्र, नभएदेखि, आदि) ले जोडिएर बनेका हुन्छन् । उदाहरणहरू हेरौं :

१. कोही दशैं चाड धुमधाम मनाउँछन् तर कोही यसलाई मान्दैनन् ।
२. यो देश पछाडि पर्ला कि विकास गर्ला?
३. मैले खाना तयार गरेँ अनि सबैलाई बराबर पस्कि दिएँ ।

सूत्र: संयुक्त वाक्य   सरल वाक्य + सरल वाक्य

ग) मिश्र वाक्य

स्वतन्त्र र सगला वाक्यहरू संयोजकहरूद्वारा जोडिदा संयुक्त वाक्य बन्छन् भने एउटा सरल वाक्यमा सम्बन्धवाचक सर्वनामहरू (जो, जस्लाई, जस्को जहाँ, जुन, जे, जसरी, आदि); अवस्था एवं अप्रत्यासित परिणाम योजक (हुँदाहुँदै, तथापि) र कारण र प्रभाव योजक (यदि, भने) आदि द्वारा योजित आश्रित वा उपवाक्यहरूलाई मिश्रवाक्य भनिन्छ । उदाहरणहरू हेरौं :

१. म त्यो ठाउँ मन पराउँछु जहाँ म जन्मै ।
२. यदि उसले भनेको मान्दै गयौ भने तिमीलाई उसले दास बनाउने छ ।
३. जहाँ फल पाक्छ त्यहीँ चरी नाच्छ ।

सूत्र: मिश्र वाक्य   मुख्य वाक्य + आश्रित/उपवाक्य

तिनीहरूले आराम गरे + जव साँझ पच्यो ।

माथि उल्लिखित तीन किसिमका वाक्य अतिरिक्त अर्को प्रकारको वाक्यको पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ त्यो हो 'मिलित वाक्य' । नाम अनुसारको नै मिलित वाक्यको संरचना पनि देखिन्छ । भनाइको अर्थ हो संयुक्त वाक्य र मिश्र वाक्य मिलेर बनेको वाक्यलाई मिलित वाक्य भनिएको हो ।

सूत्र : मिलित वाक्य   संयुक्त वाक्य + मिश्र वाक्य

उदाहरण : १. छोरा र छोरी दुवैलाई समान व्यवहार गर्नु पर्दछ, नत्रभने पछि त समस्या आउने नै भयो ।

२. गोबरगणेशलाई तिमी यसो गर तिमी उसो गर भनेर सम्झाउनुको के अर्थ रहन्छ,

र !

अध्याय तीन : अध्ययनका विधि र प्रक्रिया

यस अध्यायमा अध्ययनका विधि र प्रक्रियाका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

३.१ अध्ययनको ढाँचा

प्रस्तुत (लिम्बू पालाममा नेपाली कोड मिश्रण) शोध अध्ययन सम्पन्न गर्नका लागि गुणात्मक र मात्रात्मक दुवै विधि र तथ्याङ्क प्राप्त गर्नका लागि प्राथमिक (श्रोत व्यक्ति र लिखित पालाम) र गौण श्रोत (पुस्तकालयादि) को प्रयोग गरियो ।

३.२ जनसंख्या नमुना र नमुना छनोट प्रक्रिया (रणनीति)

लिम्बूभाषी जनसंख्याको एकाई हुन् र नमुना धाननाच गायनको लागि सक्षम व्यक्ति वा समूह हुन् । नमुना छनोटको लागि सम्बन्धित गायन क्षेत्रमा स्थलगत भ्रमण गरी आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क विद्युतीय उपकरणको माध्यमले सङ्कलन गरियो । नमुना सङ्कलनको सिलसिलामा असंभाव्य नमुना छनोट पद्धति अन्तर्गत निर्णयात्मक नमुना छनोट विधि अपनाइयो ।

३.३ अध्ययनको क्षेत्र

यो अध्ययन भाषासंग सम्बन्धित भएकाले यसको क्षेत्र भनेको भाषाविज्ञान हो । भाषाविज्ञान एक विशद क्षेत्र भएकाले यस अन्तरगत पनि सामाजिक भाषाविज्ञानको प्रायोगिक पक्षको एक सानो क्षेत्र कोड मिश्रणलाई आधार बनाइएको छ । अझ विशिष्टकृत ढंगमा भन्नु पर्दा यो अध्ययनको क्षेत्र हो 'लिम्बूभाषी पालाम गायनमा नेपाली कोड मिश्रण' ।

३.४ तथ्याङ्क/सूचना सङ्कलन साधन र विधि

तथ्याङ्क/सूचना सङ्कलन विद्युतीय उपकरण टेप रेकर्डरको र कम्प्युटरको उपयोग गरियो ।

३.५ तथ्याङ्क/सूचना सङ्कलन प्रक्रिया

सम्बन्धित लिम्बू भातृभाषी बसोवास भएको क्षेत्रमा स्थलगत भ्रमण गरियो त्यसपछि आवश्यकीय व्यक्तिहरूसँग भेटघाट गरियो । पालाम गायन हरेक लिम्बू मातृभाषीले गाउँन नसक्ने भएकोले गाउँन सक्षम व्यक्तिको छनोट गरियो । उल्लेखित व्यक्ति वा व्यक्तिहरूलाई आवश्यक मात्रा र विषयवस्तु बारेको पालाम गायन गर्नका निम्ति अनुरोध गरियो । गाइएका विषयवस्तुलाई टिपोट साथसाथै रेकर्ड गरेर सङ्कलन गरियो ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या प्रक्रिया

प्राप्त तथ्याङ्कमा कोड मिश्रण भएका शब्दहरू टिपोट गरियो । त्यसपछि, पदवर्गको आधारमा वर्गीकृत गरियो । कोड मिश्रणलाई प्रभाव पार्ने तत्वहरूबीचको सहसम्बन्ध विश्लेषण गरियो र विषयवस्तुका अधिकतम देखि न्यूनतम कोड मिश्रणको व्याख्या गरियो एवं पुरानो वा लिखित पालाम र खुद धाननाचको अवस्थामा गाइएका पालाममा कोड मिश्रणको आधारमा आउने अन्तर विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय चार : नतिजाको विश्लेषण र व्याख्या

यस अध्यायमा प्राप्त नतिजा वा तथ्याङ्कको बारेमा व्याख्या र विश्लेषण संलग्न गरिएको छ । तथ्याङ्क विश्लेषणको सिलसिलामा लिम्बूभाषि पालाम गायनमा कोड मिश्रणको रूपमा आएका शब्द, वाक्यांश वा वाक्यहरू प्रस्तुत गरिएका छन् ।

४.१ तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या

तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा निम्नलिखित आधारमा गरिएको छ :

४.१.१ लिम्बू पालाममा नेपाली कोड मिश्रणको वर्गीकरण

अध्यायको उद्देश्यमा किटान गरिएका पहिलो र दोस्रो उद्देश्यहरू (कुन कुन पदवर्गमा कोड मिश्रण हुन्छ, पत्ता लगाई तुलनात्मक अध्ययन गर्नु र कुन परिवेश र सन्दर्भमा बढी कोड मिश्रण हुन्छ, पत्ता लगाउनका साथै विश्लेषण गर्नु) लाई सम्बोधन गर्नको लागि सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषण गर्दा लिम्बू पालाममा नेपाली कोडहरू शब्द, वाक्यांश वा वाक्य कुन कुन तहहरूमा भएका छन् सोका बारेमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । शब्दको तहमा भएको कोडमिश्रणलाई पनि सङ्ख्यात्मक आधारमा कुन पदवर्गमा बढी र कुन पदवर्गमा कम पाइन्छ सोका बारेमा स्पष्ट व्याख्या र विवेचना गरिएको छ । लिप्यान्तरण गरिएको प्रचलित लिम्बू पालामको पाठ परिशिष्टाङ्क १ मा उपलब्ध छ । निम्नलिखित तालिकाले प्रचलित धाननाचमा गाइने पालाममा नेपाली कोड मिश्रणको समष्टिगत रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ :

तालिका नं. १

लिम्बू पालाममा विभिन्न तहमा नेपाली कोड मिश्रण तथा कोड परिवर्तन

परिशिष्टाङ्क १ को पाठमा जम्मा हरफ र शब्द	विभिन्न तहमा नेपाली कोड मिश्रण/परिवर्तन		
गायनको हरफ सङ्ख्या ११३	शब्द (पद)	वाक्यांश(पदावली)	वाक्य
लिम्बू र नेपाली दुवैको शब्द ५७२	१७३ (३०.२४%)	५५	३

प्रस्तुत तालिकाले के प्रष्ट्याउँन खोजेको छ भने लिम्बू पालाममा नेपाली भाषाको कोड मिश्रणको उपस्थिति यथोचित मात्रामा भएको छ । दिइएका तथ्याङ्क यसै शोध प्रबन्धको पृष्ठभाग को परिशिष्टाङ्क १ मा दिएको पालाम पाठमा आधारित देखिन्छ । पालाम पाठमा

११३ वटा हरफहरू छन् र त्यस पाठमा लिम्बू र नेपाली गरी जम्मा ५७२ वटा शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । कूल ५७२ शब्दहरू मध्ये १७३ वटा शब्दहरू नेपाली कोडहरू हुन् । त्यो कोड मिश्रणको प्रतिशत ३०.२४% हुन आउँछ जुन एक चौथाइ भन्दा बढी हो । तालिका यो पनि बताउँछ कि कोड मिश्रण केवल शब्दको तहमा मात्र सीमित छैन बरु प्रसस्त मात्रामा वाक्यांश पनि मिश्रण भएको छ । यसरी मिश्रण भएको वाक्यांश सङ्ख्या ५५ रहेको छ । यो शोध प्रबन्ध कोड मिश्रणमा सीमित भए पनि तथ्याङ्क सङ्कलनको सिलसिलामा त्यही ११३ हरफ मध्येमा ३ वटा हरफहरू कोड परिवर्तनकै तहमा देखा परेका छन् जो निम्नानुसार छन् :

अस्तायो तारा भुल्कियो घाम

* * * *

तिल्केनी फुल्ल वन सेतै

जीउ मेरो यहाँ मन तेतै

एउटा भाषाको कथनहरू भित्र कुनै अर्कै भाषाको सिङ्गो वाक्य नै मिसिन आउने सिलसिलालाई भाषाविज्ञानले कोड परिवर्तन (कोड स्विचिङ्) भनेर सम्बोधन गर्दछ जस्को उदाहरण माथि दिइएको छ । यी वाक्य तहको नेपाली कथनहरू लिम्बू भाषाको पालामका कथन भित्र मिसिन आएको अवस्था हो तसर्थ यिनीहरू कोड मिश्रण नभएर कोड परिवर्तन हुन् । यस कोड परिवर्तनको प्रकृति भन्दा भिन्न ढङ्गले कोड मिश्रण चाहिँ एउटा भाषाको वाक्य अन्तर्गत अर्को भाषाको कोड मिश्रण हुने गर्दछ । जस्तै:

घाँसालाई युङ्मा सेङ्सेङ् आ

आल्ल ग आनी हेमखेम आ

यी माथिका पालाम हरफहरूमा 'घाँसालाई' र 'हेमखेम' नेपाली कोड मिश्रणका उदाहरणहरू हुन् ।

दिइएको तालिका १ ले लिम्बू भाषाको पालाममा नेपाली भाषाको कोड मिश्रणको एक समष्टिगत विवरण मात्र प्रस्तुत गरेको छ तर यसले कुन पद वर्ग के कति मात्रामा मिश्रण हुन गयो सो बारेमा स्पष्ट पारेको छैन । अब यस पछि कोड मिश्रणको सिलसिलामा कुन पदवर्गको कस्तो स्थिति रहेछ सोका बारेमा छलफल गर्नु सान्दर्भिक हुने छ । निम्नलिखित तालिकाले पदवर्गमा मिश्रणको तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्दछ ।

तालिका नं. २

पदवर्ग अनुसार कोड मिश्रणको वर्गीकरण

पदवर्ग	नेपाली कोड मिश्रण (१७२ शब्द)	
	शब्द सङ्ख्या	प्रतिशत %
नामपद	९८	५६.६५%
क्रिया विशेषणपद	३२	१८.५०%
विशेषणपद	१७	९.८२%
क्रियापद	१४	८.१०%
सर्वनामपद	१२	६.९३%
जम्मा	१७३	१००%

स्थलगत सर्भेक्षण (वि.सं.२०७२)

माथिको तालिका नं. २ ले स्पष्ट्याउँछ कि मुख्य पदवर्गहरू (संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाविशेषण र क्रियापद) मा विभिन्न मात्रामा मिश्रण भएको पाइन्छ। तालिकाले देखाउँछ नामपद सबैभन्दा बढी मिश्रण भएको छ जसको मात्रा बाँकी अन्य चार किसिमका पदहरू भन्दा धेरै अर्थात ५६.६५ प्रतिशत देखिन्छ। आवृत्तिका हिसावले सबैभन्दा धेरै दोहोरिने शब्द/पद 'माया' हो जसको पुनरावृत्ति जम्मा ९८ नामपदमा ११ (११.२२%) पल्ट भएको छ। कुनैपनि पदको आवृत्तिबाट सङ्कथन के विषयमा केन्द्रित छ भन्ने कुरा पहिल्याउन सकिन्छ। त्यसै गरेर अर्को आवृत्ति हुने पद हो 'ज्यू' जसको आवृत्ति ८ (८.१६%) पल्ट भएको छ। यसको प्रयोग सम्मान वा अदरभाव जनाउन को लागि भएको छ। लिम्बूभाषामा माथि उल्लिखित भावना बुझाउने प्रत्यक्ष सिङ्गो शब्द हुँदैन तसर्थ यी शब्दको आवृत्ति भएको भन्न सकिन्छ। भाववाचक नामको प्रयोग भएको जस्तो देखिए पनि अन्य प्रकारका संज्ञा जस्तै द्रव्यवाचक, समूहवाचक, जातिवाचक र व्यक्तिवाचकको प्रयोग भएको पाइन्छ। कोड मिश्रणमा प्रयोग भएका नामपदका उदाहरणहरू हेरौं:

माया, ज्यू, रोपाइँ, वीउ, जीउ, घाँस खेत, मुल, पानी, कोइली, जावे (भोला), खडेरी, रिपोट, विपता, गाई, गजुर, कुलो, पालो, विन्ती, तारा, घाम, नमस्ते, राम, महिना, सरन, चरण सारङ्गी, खोपाइँ, नारान (नारायण), शिर, खपन, वचन, बोली, पछ्यौरी, सुन, हाँगा, बिंगा, बुकी, भीर, चमेली, घोचा, घारा, भित्ता, फूल, माला, धान,

धन्सार, मनशाय, तिल्केनी, मन, हारमोनी, गाउँ, ठाउँ, घडी, घँघारु, मुठा, जाहाज, धरती, कपडा, गल्ली, भूल, माफ, खावा, पालो, पात, तारा, भारा, आँप, सात, जोडी, हात, कामक्ष, घाम, नमस्ते, राम, आदि ।

नामपद पछि प्रयोग (१८.५०%) भएको पदवर्ग भनेको क्रियाविशेषण पद हो । क्रियाविशेषणलाई क्रियायोगी भनेर पनि पुकारेको पाइन्छ । क्रियाविशेषण त्यस्तो पदवर्ग हो जसले क्रियाको विशेषता जाहेर गर्दछ । यसको मूलतः सात भेदहरू पाइन्छ जस्तै समयवाची, स्थान, आवृत्ति, तरिका, परिमाण सकार/नकार वा कारणबोधक आदि । यहाँ शोधको लागि आधारको रूपमा लिएको पाठमा थपक्कै, छपक्कै, तिरैतिर, पिरैपिर, दमदिदै, सम्भ्रिदै, दिनदिनै, यतै, तेतै, हेमखेम, मैमारी, खोजविज, तजविज, पिच्छे, आदि प्रयोग भएको पाइन्छ । यी क्रियाविशेषणहरू हेरेपछि थाहा पाइन्छ कि यिनले पनि माया भन्ने भावनालाई बकिरहेका वा बयान गरिरहेका छन् ।

प्रस्तुत तथ्याङ्कमा देख्न सकिन्छ क्रियाविशेषण पछि आउने पद विशेषण पद हो । सामान्यतः विशेषणको प्रयोग अघिल्ला नाम वा सर्वनाम पदको विशेषता जाहेर गर्नको लागि गरिन्छ । पाठमा प्रयुक्त विशेषण पदहरू जस्तै दुःखी, गहिरो, जहाजी, वायुपंखी, बतासी, रातो, बाँक्रो, सेपेनी, सेतै, गैरी, दुःखी, आदि पनि माया पिरतीलाई नै टेवा वा सेवा पुऱ्याइ रहेको भान हुन्छ । यसपछि आउने पद भनेको क्रियापद हो । तुलनात्मक रूपमा पालाममा क्रियापदको उपस्थिति न्यून देखिएको छ । त्यसैगरी सर्वनामको प्रयोग पनि सापेक्षित रूपमा थोरै नै प्रतीत हुन्छ जसको कूल कोड मिश्रणमा १४ र १२ वटा र क्रमशः प्रतिशतमा ८.१० र ६.९३ देखिन आएको छ । रोचक पक्ष के हो भने जम्मा १२ पल्ट प्रयोग भएका सर्वनाममा ७ पटक त सर्वनाम तपाईँ प्रयोग भएको छ । त्यसैगरी सर्वनाम हजुर चार पल्ट प्रयोग भएको पाइन्छ । यिनको प्रयोगले के इङ्गित गर्छ भने लिम्बू भाषामा आदरार्थी पदको अभाव छ । त्यसो भएर नै लिम्बू पालाम गायनमा हिजोआज नेपाली आदरार्थी पदावलीको प्रयोगमा बढोत्तरी देखिन्छ ।

मूल पदहरू जस्तै नाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण र सर्वनामको कोड मिश्रणका बारेमा छलफल माथि गरियो । पाठ विश्लेषणकै क्रममा गौणपद अर्थात व्याकरणिक पदहरू जस्तै अव्यय, निपात र विभक्तिहरूको पनि कोड मिश्रणका रूपका पाइएका छन् । यिनीहरूलाई गौण शब्दका कोटिमा किन राखिन्छ भने तिनीहरू शब्दका रूपमा खडा हुन सक्दैनन् तर वाक्य निर्माणमा खास व्याकरणिक कार्य पूरा गर्दछन् । लिम्बू

पालाममा विशेष गरी विभक्ति र निपातको प्रयोग केही मात्रामा भएको छ । यी निपात र विभक्तिको प्रयोग मुख्य शब्दसंग हुने भएकाले तिनीहरूलाई छुट्टै शब्दको रूपमा गणना गरिएको छैन । घाँसलाई, शिरमाथि, खेतको, पहिल्यैदेखि, आजबाट, आदि मूल शब्दहरू जस्तै 'घाँस, शिर, खेत, पहिल्यै, आज' मा क्रमशः 'लाई, माथि, को, देखि, बाट' विभक्तिहरू लागेका छन् । 'घाँसलाई' भन्ने शब्द एउटा शब्दमा गन्ति हुन्छ । मूल शब्दसंग यसरी टाँसिएर आएका विभक्तिहरू जम्मा निम्नानुसार पुनरावृत्ति भएका छन् । उदाहरण सहितको तालिका हेरौं:

तालिका नं. ३

पालाममा प्रयोग भएका विभक्ति

क्र.सं.	विभक्ति	आवृत्ति
१.	लाई	७
२.	माथि	५
३.	मा	३
४.	ले	२
५.	को	२
६.	देखि	१

यसरी नै निपातको प्रयोग पनि कोड मिश्रणको रूपमा भएको पाइन्छ । सामान्यतः नेपाली भाषामा निपातहरू मूल शब्दसंग नटाँसिकन छुट्टै रहेको पाइन्छ तथापि कतिपय अवस्थामा मूल शब्दसंग जोडिएर पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँ शोध प्रयोजनार्थ प्रयोग भएको पालामको पाठमा आएका निपातहरू चाहिँ मूलशब्दसंगै टाँसिएर आएका छन् । यसरी नै निपातका विभिन्न प्रकारहरू (न, नै, नि, पो, रे, त, आदि) प्रयोग नभएर एउटै प्रकार 'नै' मात्र प्रयोग गरिएको छ । जस्तै निम्न उदाहरणहरू हेरौं :

तालिका नं. ४

पालाममा निपातको प्रयोग

प्रयोग भएको शब्द	मूलशब्द	निपात
आँपै	आँप	नै
सातै	सात	नै
हातै	हात	नै
माफै	माफ	नै
भूलै	भूल	नै,.....

यसरी मूलशब्दसंग गाभिएर आएका निपातहरू जम्मा २९ वटा छन् । भट्ट सुन्दा वा विचार गर्दा 'आँप' भन्ने मूलशब्दमा निपात 'नै' जोडिएर 'आँपै' भएको भन्नमा तर्कसङ्गत देखिदैन जस्तो कि आँपै मा 'आँप + -ऐ' भएर आँपै भएको हो भन्ने तर्क आउँछ तर समीभवनको (एस्सिमिलेशन) नियममा 'नै' प्रत्यय भएर मूलशब्दमा जोडिन आउँदा स्वर ध्वनिमात्र जोडिएर व्यञ्जन ध्वनि विलुप्त हुन्छ । हामी साधारणतः 'भात नै' वा 'भातै' कुनै मध्ये एकको प्रयोग गर्दछौं । लिम्बू पालाम छन्दोबद्ध गायन हो तसर्थ आक्षरिक संरचनामा काव्यकै नियम यसमा पनि लागू हुन्छ । भनाइको तात्पर्य पालामका हरफहरू अघिल्ला र पछिल्ला हरफका अक्षर सङ्ख्यासंग मेल खानु पर्दछ । यस कारणले गर्दा 'नै' निपात अलग्गै नरहेर वायाँ पट्टिका शब्दसंग गाभिएर रहेका छन् । निपात आतिथ्य पद (होस्ट वर्ड) संग जोडिएकाले छुट्टै शब्द मानेर गन्ति गरिएको छैन ।

पालाम पाठको विश्लेषणबाट एक नवीन तथ्य पनि उजागर हुन पुगेको छ त्यो के हो भने कोड मिश्रण अन्तर शब्दमा पनि पाइएको छ । अझ स्पष्ट भन्दा दुई भिन्दै भाषाका कोडहरू मिलेर एउटा शब्द बनेको छ । यस किसिमको मिश्रणलाई सम्बोधन गर्ने पदावली भाषाविज्ञानमा भए जस्तो लाग्दैन । यसले एक अर्को जटिलता थपि दिएको छ सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा । त्यो समस्या हो कुन भाषा तर्फको कोडको रूपमा मान्ने ! केही उदाहरणहरू हेरौं :

तालिका नं. ५

लिम्बू र नेपाली अन्तरपद कोड मिश्रण

कोड मिश्रित शब्द	नेपाली कोड	लिम्बू कोड	
मायान्	माया	इङ्/इन्	(चाहिँ -भन्ने अर्थमा)
रिपोटाने	रिपोट	ए	(पो -भन्ने अर्थमा)
विपोताने	विपोता (विपत्ता)	ए	(पो -भन्ने अर्थमा)
पालोआङ्	पालो	आङ्	(पनि -भन्ने अर्थमा)
विन्तीआङ्	विन्ती	आङ्	(पनि -भन्ने अर्थमा)
तोपाईरेन्	तपाई	रेन्	(ले -भन्ने अर्थमा)
हाजुरलेन्	हजुर	लेन्	(ले -भन्ने अर्थमा)
खपनहा	खपन	हा	(हरू-भन्ने अर्थमा)
वचनहा	वचन	हा	(हरू-भन्ने अर्थमा)

(दृष्टव्य : यहाँ माथिको उदाहरणमा केही पदावलीहरू भाषिक दृष्टिकोणले अशुद्ध देखिन्छन् । तिनीहरू रेकर्ड गर्दा जसरी सूचकले व्यक्त गरेका हुन त्यही नै जस्ताको तस्तै यहाँ उल्लेख गरिएका छन्।)

अन्तर पदीय मिश्रण भएको पालामको उदाहरण हेरौं :

खडेरी खेतको रिपोटाने

आन्धी माया पोखे ग विपोताने ॥

सिराथाङ् पकन्दि कुरेबा रो

पालोआङ् विन्तिसाङ् चुरेबा रो ॥

४.१.२ लिम्बू पालाममा कोड मिश्रणका परिवेश

अब यसपछि शोधपत्रको दोस्रो उद्देश्य (कुन परिवेश र सन्दर्भमा बढी कोड मिश्रण हुन्छ पत्ता लगाउनु) मा विश्लेषण र व्याख्या केन्द्रित गरिन्छ । यथार्थ यही हो कि जुनसुकै परिस्थिति हुनको लागि वा घटना घटनको लागि त्यसको कारण अनिवार्य हुने गर्दछ । यो शोधको लागि लिएको पालाम पाठ जुन लिम्बू भाषामा मात्र हुनुपर्ने हो त्यो नभई (पाठमा जम्मा ५७२ शब्दमा १७३ शब्दचाहिँ नेपाली शब्दहरू छन्) ३०.२४% नेपाली कोड मिश्रण भएको देखिन्छ । कोड मिश्रणका विविध कारणहरू मध्ये सहज अभिव्यक्ति र बोधगम्यताको

लागि प्रमुख कारण बन्दछ । सङ्कलित तथ्याङ्क अनुसार लिम्बू भाषाको पालाममा नेपाली कोड मिश्रणको लागि परिस्थिति सिर्जना गरिदिने परिवेश वा परिस्थिति निम्नानुसार विवेचना गरिएको छ :

क) प्रेम-विरहको परिवेश

शोधपत्रको लागि लिइएको लिम्बू पालाम पाठ (परिशिष्टाङ्क १) को लिप्यान्तरण विश्लेषण गर्दा के ज्ञात हुन आउँछ भने पालाम गायक वा गायिका नेपाली कोड मिश्रणको लागि प्रेरित बनेको देखिन्छ, जब उनीहरू प्रेमानुभूति वा त्यसबाट उत्पन्न विरह वेदनालाई सहज अभिव्यक्त गर्न चाहन्छन् । यसको मतलव यो होइन कि लिम्बू भाषामा प्रेम भवनालाई व्यक्त गर्ने पदावली छँदै छैनन् । प्रेम जनित पदावलीहरू मुन्धुमबाट उद्धृत गर्नु पर्नेहुन्छ, जुन सर्वसाधारण लिम्बू वक्ताको लागि दुरूह छ किनभने लिम्बू मुन्धुममा ज्यादै कम वक्तहरूको मात्र पहुँच हुने गर्दछ । यदि कथंकदाचित एउटा सहभागिले सबै पालाम मुन्धुमी भाषामा गाएमा पनि अन्य सहभागीले बुझ्ने सम्भावना कमै रहन्छ । त्यस्तो अवस्थामा गाउँनुको खासै महत्व रहँदैन । अर्कोतर्फ पालाम एक गायनमा आधारित भएको हुनाले लय र अनुप्रास यसका अनिवार्य शर्तहरू हुन् । मुन्धुमका पदावली प्रयोग गर्दैमा लय र अनुप्रास मिलिहाल्छ, भन्ने कुनै निश्चितता हुँदैन । बिना रोकावट फटाफट गाउँनु पर्ने विवशता गायकसामु एक पेचिलो चुनौती हरहमेसा खडा भइरहन्छ । गायनको समयमा अक्मकाउनु, अपेक्षित समयभन्दा बढी रोकावटको मतलव हो एक लज्जास्पद पराजय । तसर्थ मुन्धुमको अल्पज्ञान भएका गायकले हत्पत्ति मुन्धुमका उद्धरण लिनु प्रयासै गर्दैनन् । अब अहिले द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको जमानामा प्रेम प्रसङ्गका कुरालाई सहज अभिव्यक्ति हो कोड मिश्रण । तलका उदाहरणहरू हेरौं :

मिक्फुल्ला तेन् ओ गाई मारी आ
केजुगु माया मैमारी आ ॥
तिल्केनी फुल्ल वन सेतै
जीउ मेरो यहाँ मन तेतै ॥
नाम्धालाई खेति धाई ल्याएको ना
मिक्की फुँड माया लाई ल्याएको ना ॥
हुक्इइवा घाडी दम दिदै आ
मिक्कीगेन् माया सम्भिदै आ ॥

कोम्इडिन् मुक्ते छिनछिनै आ
इतुडने मायान् दिनदिनै आ ॥
तक्सडलेन् खोदेत् घाँघारु आ
भन् इतुड् माया भन् सारो आ ॥
थक्फे ला फेक्ते वनै रातै
इतुड् लो माया दिनैरातै ॥

ख) सम्मानभाव परिवेश

लिम्बू भाषा अन्य भोटवर्मेली भाषाहरू भैं आदरार्थी जनाउँने पदावली नभएको भाषा हो । हिजोआजको बहुभाषिकताको परिवेशमा प्रायः सबै भाषाभाषीहरू कमबेस राष्ट्रभाषा नेपालीको सम्पर्कमा आएका हुन्छन् । लिम्बूभाषीले राष्ट्रभाषा नेपाली प्रयोगकै सिलसिलामा आदरार्थी शब्दहरू (तँ, तिमी, तपाईं, हजुर र मौसुफ) सामाजिक हैसियत अनुसार प्रयोग गरेको हुन्छ, यसको महत्व चाल पाएका छन् । पालम गाउँने भनेकै रगतको साइनो नलाग्ने तर विहेवारी चल्ने कुटुम्बसंग हो र ती मानिस स्वतः पाहुना हुन् । अतिथिलाई देवता समान हिन्दूले मात्र नभएर लिम्बू किरातले पनि ठान्छ । त्यसैले राजा महाराजालाई प्रयोग गर्ने आदरार्थी पदावली छाडेर उच्चतम् शब्द प्रयोग गर्न आवश्यक ठान्छन् । जब त्यस्तो पदावली उनीहरूको भाषामा छैन भने कोड मिश्रण बाहेक अन्य विकल्प नै हुँदैन । तब पालाम गायकहरू निश्चिन्त रूपमा आदरभाव जनाउँनको लागि कोड मिश्रण गरिगरि यसरी गाउँछन् :

रोपाइँया वीउ ए! लुङ्ग ज्यू ए!
हासुम्दिङ्ग हाला आ, आखे फाला आ!
युप्पारेन् खानी ग, तपाईं हामी ग
साप्लाइसो लेखी आ पैलाई देखि आ,
चानचुने याङ्गिन् खोजविजै आ
च्या पाते हाजुरले तजविजै आ

मथिका पालाम हरफहरूमा आदरार्थी सूचक पदावलीहरू जस्तै ज्यू, तपाईं, हजुर आदि प्रयोग भएको देखिन्छ ।

ग) विशिष्ट उद्देश्यमूलक सम्वादको परिवेश

यो शोधपत्र सामाजिक भाषाविज्ञान अन्तर्गतको प्रायोगिक पक्षसंग सम्बन्धित भएको हुनाले सम्वादात्मक परिवेशको व्याख्या र विश्लेषण पनि यहाँ प्रासाङ्गिक छ । तथ्याङ्कको लागि सङ्कलित पालाम पाठको विश्लेषणले केही वास्तविकताको उद्घाटन गरेको छ । यस शोधप्रबन्धमा संलग्न परिशिष्टाङ्क १ अनुसार पालाम गायनमा दुई युवा-युवती संलग्न भएका छन् । पालाम गायनमा शुरुवात युवतीको तर्फबाट भएको छ । युवतीले गायन सकेपछि गायनको पालो (चरण) युवकलाई सुम्पेको देखिन्छ । यसरी युवकले आफ्नो पालो पूरा गरे पछि पुनः युवतीलाई पालो सुम्पिएका छन् । सम्वादलाई सन्तुलित र उद्देश्य प्राप्तिको खातिर अघि बढाउनको लागि विशिष्ट ढंगले कोड मिश्रण गरी सम्वाद सिद्धान्तहरू जस्तै सहकार्यात्मक सिद्धान्त र विनम्र भावको सिद्धान्तलाई बढो होसियारीपूर्वक अवलम्बन गरेको पाइन्छ । सम्वादलाई उद्देश्यमूलक ढंगले अघि बढाउन सहकार्यात्मकताको सिद्धान्त अति जरुरी पर्दछ जस अन्तर्गत सन्देशको गुण, मात्रा, सान्दर्भिकता र तरिका पर्दछन् । यी मध्ये कुनै एकको कमिमा सम्वादले उद्देश्य हाँसिल गर्न सक्दैन । यसरी नै विनम्रताको सिद्धान्त अनुसार होसियारी, उदारता, सराहना, शालीनता, स्वीकार्य र सहानुभूतिपूर्ण अभिव्यक्ति हुन आवश्यक ठानिन्छ । पालामका नेपाली कोड मिश्रणहरू यिनै सिद्धान्तमा आधारित हुनेगरिका देखिन्छन् । उदाहरणहरू हेरौ :

सम्वादको शुरुवात यसरी भएको छ :

रोपाइँया वीउ ए! लुडा ज्यू ए!

साराङ्गी खोपाइँरेन्, नारान् तपाँइँरेन्

पालाम प्रस्तोता आफूलाई विनीत र शालीनढंगले प्रस्तुत गर्दै:

हाँगा लाछी विंगा ग दुःखी इङ्गा ग

बुकी फुँङ् टाल्क्यो हाए भीरै माथि

युखुङ् लो केदाजेङ् शिरै माथि

सहभागिलाई पालो हस्तान्तरण गर्दाको बखत:

अस्तायो तारा भुल्कियो घाम

चुरे रो ताजेङ् नमस्ते राम

इगेला इक्सा आँपै होला

भूल गल्ली ताजेङ् माफै होला

थाइवाइइ पे: रो सातै जोडी

तरेवा लुम्मो हातै जोडी

घ) ग्रामीण परिवेश

पालाम पाठमा ग्रामीण परिवेशका प्रशस्त पदावलीहरू प्रयोग भएको पाइन्छ, यद्यपि गाउँले परिवेश सम्बन्धी लिम्बू भाषामा पदावलीहरू यथेष्ट मात्रामा उपलब्ध छन् । ग्राम्य परिवेश सम्बन्धी पदावलीहरू उपलब्ध हुँदाहुँदै पनि नेपाली कोड मिश्रण हुनुपर्ने एउटैमात्र कारण हो अनुप्रास मिलानको सहज वातावरण बन्न सकोस । ग्रामीण परिवेश जनाउँने गरी बुकीफूल, तिल्केनी फूल, चमेली फूल, पानीको कुलो, रोपाँइया वीउ, धान काटी, खडेरी खेत, कोइली चरी, आँप, ऐंसुलु आदि कुराको उल्लेख गरेको पाइन्छ । तल दिएका उदाहरणले पुष्टि गर्दछ कि नेपाली कोडको उपस्थिति अनुप्रासको लागि हुने गर्दछ । उदाहरण हेरौं :

गोइली चारी गुक् आइ गुक्

लुइमा पोखे ढुक् आइ ढुक्

गैरी पच्यो खोली आ वचन बोलीहा

बुकी फुँइ टाल्क्यो हाए भीरै माथि

युखुइ लो केदाजेइ शिरै माथि

हारमोनी मु ला गाउँ गाउँमा

आदुम लो आवा बे ठाउँ ठाउँमा

च्वा कुलो फेन लो वनै खोली आ

पातुम् लो जेसाइ मनै खोली आ

उपर्युक्त पालाम हरफहरूमा प्रयोग भएका नेपाली कोडहरू गाउँले जीवनको झल्को दिने गरिका छन् । जस्तै : कोइली, बुकी, भीर, कुलो, गाउँ गाउँमा, ठाउँ ठाउँमा, आदि ।

४.१.३ पुरानो र प्रचलित नयाँ पालाममा कोड मिश्रणका आधारमा तुलना

शोधपत्रमा निर्दिष्ट गरिएको तेस्रो उद्देश्य (प्रचलित पालाम गायन र पुरानो वा लिखित रूपमा रहेका पालाम बीच कोड मिश्रणको सन्दर्भमा देखापरेका भिन्नताको बारेमा विश्लेषण गर्नु) परिपूर्तिको लागि प्रचलित धान नाचमा गाइने पालाम र पुरानो लिखित रूपमा देखा परेका पालामहरूमा के कस्तो भिन्नताहरू विद्यमान छन् भन्ने यथार्थको आँकलन गर्नको निम्ति तुलनात्मक वा व्यतिरेकी विश्लेषण यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ । यही

तुलनात्मक अध्ययनको लागि शोधप्रबन्धको पृष्ठ भागमा परिशिष्टाङ्क १ मा प्रचलित धान नाचमा गाइने पालाम दिइएको छ भने परिशिष्टाङ्क २ मा पुरानो पालाम जो लिखित रूपमा उपलब्ध छ सो प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिशिष्टाङ्क १ जुन प्रचलित पालाम हो त्यसमा ११३ हरफहरू र ५७२ शब्दहरू छन् । त्यसरी नै परिशिष्टाङ्क २ मा पुरानो पालाम विभिन्न व्यक्तिहरूबाट लिपिवद्ध गरिएका विभिन्न पुस्तकबाट संकलन गरिएका हुन् । यस परिशिष्टाङ्क २ मा १०६ हरफ र ४८१ शब्दहरू छन् । यी दुई भिन्न पाठहरू अध्ययन गर्दा के कुरा महसुस हुन्छ भने प्रचलित पालाम गायन र पुरानो भनिएका पालामहरू बीच ज्यादै ठूलो अन्तर पाइन्छ । प्रचलित धान नाचमा गाइने पालाममा ५७२ शब्दहरू छन् जस मध्ये १७३ शब्द त नेपाली कोड मिश्रण अर्थात् ३०.२४% मिश्रण देखिन्छ । यसको विपरीत ४८२ शब्द भएको पुरानो लिखित पालाममा एउटै पनि नेपाली कोड मिश्रण पाइदैन । यसमा नेपाली कोड मिश्रणको प्रतिशत बिलकुल शून्य छ ।

परिशिष्टाङ्क १ र २ का पालाम पाठहरूबाट एउटा निष्कर्ष सतहमा ल्याइदिएको छ । त्यो निष्कर्ष भनेको अधिकाधिक लिम्बूभाषीहरू द्विभाषिकताको स्थितिमा रहेकाछन् जसको कारणले गर्दा बोधगम्यताको लागि वा सहज अभिव्यक्तिको लागि नेपाली कोड मिश्रण एक अवश्यभावी घटनाको रूपमा विकसित भइसकेको छ । कोड मिश्रणको लागि प्रेरित गर्ने प्रसङ्गहरू जस्तै गायन सहभागीको उमेर, वसोवासको स्थिति (गाउँ वा शहर) गायनको विषयवस्तु, गायन सहभागीको जानपहिचान, धान नाचको परिस्थिति (दुःखकार्जे, मेलाबजार, विवाह लगायत अन्य उत्सव, अप्रत्याशित भेटघाट, आदि), लिम्बूभाषाको जानकारी, पालाम भनिने अवस्था अथवा वातावरण, आदि हुन् ।

कोड मिश्रणका लागि उपरउल्लिखित पक्षहरूको धेरथोर भूमिका रहन्छ तथापि पालाम व्यक्त गर्ने परिस्थिति नै मुख्य हुने कुरा परिशिष्टाङ्कमा दिएका पाठहरूले बताउँछन् । धाननाचको समयमा गायन सहभागीसंग उभिएर पालाम गाउँदा गायकलाई लामो समय सोच्नको लागि हुँदैन । त्यसैले त्यस्तो वातावरणमा एक किसिमको दबाव गायकलाई मनमा भइने रहन्छ । अपेक्षा गरे भन्दा लामो समयको गायनमा रुकावटलाई लज्जास्पद पराजय वा लिम्बू मातृभाषीको भनाइमा 'शिर ढल्नु' रूपमा अर्थ्याइने गरिन्छ । कुटुम्बेरी गायक/गायिकासंग गायनमा सामेल भएपछि यो खालको गायन अवरोधको कल्पना समेत गरिएको हुँदैन । त्यस्तो परिस्थितिको सामना गर्न नपरोस भनेर धाननाच सिकारुहरू धेरै

पल्ट मात्र नभएर धेरै वर्षसम्म आफ्नू अग्रजसंग साथलागेर धाननाच स्थलमा गएर अभ्यास गर्दछन् । लिम्बू हुने वित्तिकै र लिम्बूभाषा जान्दैमा पालाम गायनमा सिपालु हुन्छन् भन्ने केही व्यक्तिको धारणा हुनसक्छ, जुन सरासर गलत हो । त्यसैले धाननाचको अवस्थामा गाइने पालाम सहज अभिव्यक्त गर्न सकिने, बुझ्न सकिने र अनुप्रासयुक्त हुनु जरुरी छ । त्यसको लागि सरल उपाय भनेको कोड मिश्रण नै हो ।

पुरानो पालाममा कोड मिश्रण न्यून वा शून्य हुनुमा कुनै अस्वाभाविक विषय होइन । त्यसबेला भाषिक परिस्थिति वा वतावरण आजको भन्दा नितान्त भिन्न थियो । नेपाली राष्ट्रभाषाको प्रचारप्रसार सीमित थियो । त्यसैले परिशिष्टाङ्क २ को विशेष गरेर इमानसिं चेम्जोङ्, एहाड लावती र शिवकुमार श्रेष्ठद्वारा उद्धृत पालामहरू पुराना खालका हुन् । तर अन्य तीनजना - अर्जुनबाबु माबुहाङ्, गणेश फागो र लोकेन्द्र फागोद्वारा उद्धृत पालामहरू पुराना होइनन् यद्यपि तिनीहरू कोड मिश्रणरहित छन् । गणेश फागो र लोकेन्द्र फागोका पालामहरू वि.सं. २०५८ मा सिरिजंगा विशेषाङ्क भन्ने पत्रिकामा छापिएका हुन् । त्यसैगरी अर्जुनबाबु माबुहाङ्को पालाम वि.सं. २०६२ मा स्वर्ण जयन्ती महोत्सव महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस धरानबाट छापिएको हो । अब यहाँ प्रश्न उठ्छ, इमानसिं चेम्जोङ्को सन् २००३ मा प्रकाशित, एहाड लावतीको सन् २००५ मा प्रकाशित र शिवकुमार श्रेष्ठको वि.सं. २०४२ सालमा प्रकाशित चाहिँ कसरी पुराना पालाम भए ? नयाँ र पुरानो पालामलाई छुट्याउने आधार भनेको विषयवस्तुको उठानले गर्दछ, नयाँ पालामहरूमा हठात प्रेम प्रसङ्गका कुरा आउँछ, भने पुरानो पालाममा चाहिँ जीवन जगतसंग सम्बन्धित जन्म, विवाह, मृत्यु आदिका कुरा आउँछन् । अर्को कुरा गायनको तरिका पनि नयाँ र पुरानोमा फरक पर्दछ, जुन कुरा परिशिष्टाङ्क २ मा हेर्दा प्रष्ट हुन्छ । नयाँ पालामहरू तत्तत् व्यक्तिहरूद्वारा आफै रचित हुन् भने पुरानो भनिएका पालामहरू बूढापाका वा पुराना कागजबाट उद्धृत गरिएका हुन् । यस दाबीको प्रमाण के हो भने शिवकुमार श्रेष्ठद्वारा उद्धृत पालाम हो किनभने वहाँ लिम्बूभाषा नजान्ने मान्छेले पालाम लेख्ने त प्रसङ्ग आउँदैन । परिशिष्टाङ्क २ को इमानसिं चेमजोङ्कै पालामको प्रसङ्ग ल्याउने हो भने पनि त्यो पालाम चेमजोङ्द्वारा लिखित पुस्तक 'हिष्ट्री एण्ड कल्चर अफ किराँत पिपल' को प्रथम संस्करण प्रकाशित आज भन्दा ६७ वर्ष पहिले सन् १९४८ दार्जेलिङ्मा भएको थियो ।

हिजोआजका समसामयिक पालाम गायक भन्दा पनि पालाम लेखकहरू चाहिँ किन कोड मिश्रणरहित ढंगले पालाम लेख्न उद्धत छन् भनी नियालेर विचार विमर्श गर्दा

उनीहरूमा एक किसिमको मनोवैज्ञानिक त्रास छ जस्तो लाग्छ जसले गर्दा उनीहरू फगत मातृभाषामा लेख्न विवश छन् । उनीहरूलाई पनि शतप्रतिशत कुराहरू लिम्बू पदावलीमा नआउँन सक्छ तर पनि उनीहरू प्रज्ञा प्रतिष्ठानको लिम्बू-अङ्ग्रेजी-नेपाली (वि.सं.२०५९ प्रकाशित) र अन्य सानातिना शब्दकोशहरू प्रकाशित भएका छन् ती हेरेरै भएपनि शुद्ध लिम्बूमा लेख्ने प्रयत्न गर्दछन् । यो उनीहरूको रहस्य भन्दा पनि बाध्यता हो किनभने लिखित पालाममा पनि नेपाली कोड मिसिन थाल्यो भने त त्यो के को लिम्बू (याक्थुङ्) पालाम भयो र ! बरु यो त पेने -लिम्बूहरूले क्षेत्रीबाहुनलाई 'पेनेबा' वा 'पेने' भन्छन्) पालाम पो हो भनेर उडाई दिनेहुन् कि भन्ने मनोवैज्ञानिक भय व्याप्त छ पालाम सर्जकहरूलाई ।

लिम्बू भाषामा कोड मिश्रण आजको विवशता र बाध्यता दुवै हो । भाषाको जीवन्त रूप भनेको कथ्य रूप नै हो । विज्ञान र प्रविधिको विकासले विश्व निरन्तर खुम्चिरहेको आभाष भइरहेको सन्दर्भमा भाषाहरू अरू प्रभावी भाषाका सम्पर्क आउँछन् फलस्वरूप कोड मिश्रण अवशम्भावी प्रक्रिया बन्दछ । प्रभावी भाषाहरू जस्तै नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी आदिबाट अन्य राष्ट्रिय भाषाहरू जस्तै लिम्बू, राई, थारु, आदि प्रभावित नभई रहन सक्दैन यसैको परिणाम स्वरूप आज राष्ट्रिय भाषाहरू केही हदसम्म कोड मिश्रणको क्रमिक बढोत्तरीका अवस्थामा गुजिरहेको यथार्थ हो । कथ्य र लेख्यरूपमा कोड मिश्रणको मात्रा लिम्बू पालामको सन्दर्भमा निश्चय पनि फरक पर्दछ । धाननाचको समयमा गाइने पालाम र पालाम लेखनको परिस्थिति नितान्त फरक कुरा हुन् । नाचको गायनमा दैनिक बोलचालको भाषा नै थपक्क लयमा मिलाइन्छ, जहाँ लामो समयसम्म सोचिरहने अवस्था सीमित हुन्छ । यसको विपरीत लेख्य भाषामा त्यो खालको दबाव हुँदैन र मिलाई मिलाई चाहाना बमोजिम लेख्न सकिन्छ । केही अपवादलाई छोड्ने हो भने अब लिम्बू भाषाबाट नेपाली भाषामा अनुवाद होइन नेपाली भाषाबाट लिम्बू भाषामा अनुवाद गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ ।

कुनै पनि शोध वा अनुसन्धानको आफ्नै विशेष लक्ष्य हुने गर्दछ । त्यो लक्ष्य भनेको कुनै पनि खास क्षेत्रमा भएको समस्यालाई तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गरी वास्तविकतालाई सतहमा ल्याउँनु हो । जब कुनै समस्याको पहिचान हुन्छ, त्यसलाई वर्गीकरण गर्न सजिलो हुन्छ, वर्गीकरण पछि समस्या के कारणबाट भएको हो त्यसको व्याख्या गर्न सजिलो पर्छ, व्याख्या पछि यसले ल्याउँन सक्ने परिणामको बारेमा अर्थ्याउँन सकिन्छ र अन्त्यमा त्यो समस्याको निराकरण कुन तरहले गर्न सकिन्छ त्यसको बाटो पनि खुल्छ । नयाँ र पुरानो पालाममा कोड मिश्रणको सिलसिलामा देखिएको ठूलो अन्तरले धेरै प्रश्नहरू

जन्माएको छ । यिनको निरूपण माथि उल्लेखित श्रृङ्खलाबद्ध श्रेणिहरूको कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।

४.१.४ कोड मिश्रणको शैक्षणिक उपादेयता

यो शोधप्रबन्ध लिम्बू भाषामा नेपाली कोड मिश्रणसंग सम्बन्धित छ । सवाल उठ्न सक्छ, यस प्रकारको शोधप्रबन्धले शिक्षण सिकाइको क्षेत्रमा कुनखाले सहयोग पुग्छ, र के औचित्य छ शैक्षणिक पक्षमा ! हामीलाई थाहा छ कि बहुदलीय व्यवस्थाको पुनस्थापना पछि, राष्ट्रभाषा नेपाली बाहेक अन्य राष्ट्रियभाषाहरू जुन भाषाका लिपि र विकसित साहित्य छ, त्यस्ता भाषाहरूको सामर्थ्यको आधारमा प्राथमिक तहसम्म पठनपाठनको व्यवस्था गरियो । हाल आएर त्यस्ता राष्ट्रियभाषाहरूको स्थानीय तवरमा नै पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने व्यवस्था भएको छ । कोड मिश्रणको यो नतिजाले पाठ्यक्रम निर्माणकर्तालाई केही हदसम्म सहयोग पुऱ्याउँने छ । भाषिक स्थितिको यथार्थ धरातल नबुझी गरिने कुनै पनि भाषासंग सम्बन्धित शैक्षिक योजनाहरू कामयावी र व्यवहारिक दुवै हुन सक्दैनन् । यसरी नै नतिजाबाट लिम्बूभाषा शिक्षण गर्ने शिक्षक साथसाथै विद्यार्थीहरू पनि लाभान्वित हुनेछन् । शिक्षकलाई फाइदा हुन्छ, किन भने पाठ बुझाउँन सहज बनिदिन्छ, भने विद्यार्थीको लागि पनि उत्तिकै लाभदायक प्रमाणित हुन्छ, किनभने कहिल्यै प्रयोग र प्रचलनमा नआउँने पदावली घोक्नु र सम्झिने भन्कटबाट उन्मुक्ति मिल्छ । मातृभाषि पाठ्यपुस्तक लेखक, शैक्षिक सामाग्री निर्माता, उत्तरपुस्तिका परीक्षक आदि शैक्षिक योजनासंग सम्बद्ध सबैलाई केही न केही तवरले सहयोग पुग्दछ, भन्ने विश्वास छ ।

लिम्बू भाषा शिक्षणसंग सम्बद्ध व्यक्तिहरू बाहेक अन्य लिम्बू मातृभाषीको लागि यो कोड मिश्रणको नतिजा अवश्य प्रिय लाग्ने छैन । किनभने उनीहरूलाई यो ज्ञात हुने छ कि दैनन्दिनी प्रयोग गरेको मातृभाषामा ३०.२४ प्रतिशत नेपाली भाषाको शब्दहरूको मिश्रण छ । विशेष गरेर उनीहरूलाई आफ्नू भाषा प्रदुषित भएकोमा ज्यादै ग्लानी महसुस हुनेछ । अझ त्यसमा अङ्ग्रेजी भाषाबाट हुने कोड मिश्रणको प्रतिशत निकाल्ने हो भने त खुद मातृभाषा त ५० प्रतिशत तिर आइपुग्ने छ । आफ्नू मातृ भाषाको यो विद्रुप पन देखा कुन मातृ भाषीको मन रमाउला र ! तर प्रभावी भाषाका सामुन्ने अन्य भाषाहरूको नियती यो भन्दा गतिलो देखा पर्दैन । हाम्रो नेपाली राष्ट्रभाषालाई नै हेरौं ! अङ्ग्रेजी एक विश्व भाषाको रूपमा विकसित प्रभावी भाषाले के कति प्रभाव पारेको छ हाम्रो नेपाली भाषालाई !

अङ्ग्रेजीको कतिपय पदावलीलाई त यसले आफ्नै पेवा नै बनाएको छ, जस्तै कोट, रेडियो, टायम, रेल, मोबाइल, साइकल, आदि ।

कुनै पनि कुरा चुनौती मात्रै भएर आउँदैन किन्तु यसले अवसर र सम्वाभना पनि साथै ल्याएको हुन्छ भन्ने यथार्थलाई आत्मसात गर्नुपर्दछ । मातृ भाषालाई नै विकृत र बिटुल्याइ दिएको भनेर एकोहोरो दुत्कार्नुको साटो कोड मिश्रणको नवीन आयाम र यसबाट हुन गएको अभिव्यक्तिगत सहजतालाई पनि मनन गर्नु पर्दछ । मान्छेलाई आजभोलि भाषिक विनिमयमा छोटो, मिठो र सरल चाहिएको छ । अब कुनै पनि लिम्बूभाषीले 'टिभि' को सट्टामा 'माङ्-निः-धाप' माङ् (टाढा/दुर), निः (देख्नु), धाप् (सक्नु) अर्थात् 'दुरदर्शन' भन्नेवाला छ जस्तो लाग्दैन । यसरी नै फोनलाई *माङ्-खिः-इङ्* बस (गाडी) लाई *मना केगुवा लाम्धा*, ट्रकलाई *सामा केगुवा लामधा* आदि भन्ने झन्झट गर्दैनन् । कोड मिश्रणले अभिव्यक्तिगत दायरालाई पनि फराकिलो बनाइ दिन्छ । भाषा वैज्ञानिक बेञ्जामिन लि होर्फको विचारलाई उल्लेख गर्दै ट्रगट र प्राट (सन् १९८०, पृ. १०६) आफ्नो पुस्तक *लिङ्गुइस्टिक फर स्टुडेन्ट अन्ड लिटरेचर* लेख्छन् भाषाले मानिसको विचारलाई कुण्ठित बनाइदिन्छ । उनले भने भैं मान्छेको मनमा धेरै कुरा होलान् तर उसलाई भाषिक ज्ञान पर्याप्त छैन भने उसले आफ्नू विचार अभिव्यक्त गर्न असफल हुन्छ । यदि व्यक्ति द्विभाषिकतामा पोख्त छ भने कुनै न कुनै ढंगबाट आफ्नो विचार व्यक्त गरेर छाड्छ । जुन भाषाको कोड प्रयोग गर्दा सजिलो गर्छ त्यही भाषाको प्रयोग वक्ताले गर्ने गर्दछ । एक भाषिक हुँदा यस्तो प्रकारको अवसरबाट पूरै बन्चित रहनुपर्ने हुन्छ ।

भाषा मनोवैज्ञानिक अवधारणा र प्रक्रिया हो भन्दा अतिशयोक्ति हुँदैन । तसर्थ भाषा प्रति मानिसको मनोविज्ञान बढो गजबको हुन्छ । कोड मिश्रणमा यही मनोविज्ञानले सशक्त भूमिका खेलेको हुन्छ । चाहे वक्ता जोसुकै भए पनि उसको अवचेतन मनले उच्चता तिर लक्षित गरेको हुन्छ अर्थात् ऊर्ध्व गमनको चाहाना हुने गर्दछ । हामी धेरैले देखे भोगेको कुरा हो आजकल मानिसहरू बोल्लाको बखत अङ्ग्रेजी मिसाउँने गर्दछन् । तर धेरै कमले मात्र यसको वास्तविकता महसुस गरेको हुनुपर्दछ । व्यक्तिको अवचेतन मनमा के गढेको हुन्छ भने अङ्ग्रेजी भाषा विश्व कै प्रतिष्ठित भाषा हो । अङ्ग्रेजी मातृभाषीले नै हो डलर, पाउण्ड स्टर्लिङ् र युरो डलरको कारोवार गर्ने, भनेपछि यी मुद्राहरू संसारभर महँगामा दरिएका छन् । यी आदि कारणले गर्दा सधै मान्छे त सधै नै भइहाल्यो मातेको मान्छे अङ्ग्रेजी ए, बी, सी...पनि नजानेकोले टुटे फुटेको अङ्ग्रेजी बोल्न खोज्छ । कारण त्यही ऊर्ध्व गमनको

अवचेतन मनले गर्दा हो । अङ्ग्रेजीलाई प्रतिष्ठाको रूपमा हेरिन्छ । एवं रीतले नेपालीइतर अन्य मातृभाषीले नेपालीका कोडहरू मिश्रण गर्नु पनि त्यही ऊर्ध्व गमनको अव्यक्त चेतले गर्दा हो । यही प्रसङ्गमा वारडफ् (सन् १९८६, पृ. १०६) भन्छन् “कोड मिश्रण अहिले गर्वको विषय बनेको छ ।” गर्वको विषय भनेको सामान्य अवस्थाबाट माथि उठेको वा ऊर्ध्व चाल हो । लिम्बूभाषीले मनन् गर्नु पर्ने कुरो के आयो भने प्रभावी भाषाबाट अन्य भाषाभाषिमा कोड मिश्रण एउटा शाश्वत प्रक्रिया हो । राष्ट्रभाषा नेपालीबाट प्रभावित नहुने नेपालका अन्य कुन भाषाभाषिहरू होलान र ! स्वयं नेपाली भाषा पनि यही नियति व्यहोरी रहेको छ विश्वका अन्य प्रभाविला भाषाहरू जस्तै हिन्दी, अङ्ग्रेजी, अरबी, आदिबाट ।

४.२ प्राप्त नतिजाको छलफल र शोध सारांश

यो शोधप्रबन्ध कोड मिश्रणसंग सम्बन्धित छ । यसमा लिम्बू जातिको संस्कृति अनुसारको परम्परागत नाच ‘धाननाच’ मा गीत गाइन्छ त्यसलाई पालाम भनिन्छ । आजकल राष्ट्रभाषा नेपालीको प्रभाव अन्य राष्ट्रिय भाषाहरूमा यथोचित मात्रामा परेको पाइन्छ । लिम्बू जातिले धानाचको समयमा पालाम गीत गाउँदा के कति मात्रामा नेपाली कोड मिश्रण गर्दा रहेछन् सो यकिन गर्नको लागि यो अध्ययनको मुख्य लक्ष्य रहेको छ । कोड मिश्रण भाषाविज्ञानको पदावली हो जसको अर्थ हुन्छ एउटा भाषाको वाक्यमा अर्को भाषाको पदावली मिसाइदिनु । द्विभाषिक वा बहुभाषिक परिवेशमा कोड मिश्रण विश्व व्यापि घटना जस्तै बनेको छ । प्रभावी भाषाहरू कम प्रभावी भाषाहरू माथि अफ्नो प्रभाव छोडने गर्दछन् । यही सिद्धान्त अनुरूप नै लिम्बू भाषामा नेपाली कोड मिश्रण स्थिति विश्लेषण गर्ने हेतुले यो शोधप्रबन्ध तयार हुन गएको हो ।

शोधकार्य व्यवस्थित र नियन्त्रित ढंगले अधि बढोस् भन्ने सोचका साथ चारवटा शीर्षक सम्बद्ध उद्देश्यहरू किटान गरिएका थिए । पहिलो उद्देश्य कुनकुन पदवर्गमा कुन मात्रामा कोड मिश्रण हुन्छ भन्ने बारेमा हो । दोस्रो उद्देश्य कुन परिवेश र सन्दर्भमा कोड मिश्रण हुँदो रहेछ विश्लेषण गर्नु भन्ने पक्षसंग सम्बन्धित छ । त्यसैगरी तेस्रो उद्देश्य प्रचलित धाननाचमा गाइने पालाम र पुरानो तथा लिखित रूपमा देखा परेका पालामहरूमा कोड मिश्रणको सिलसिलामा के कस्तो भिन्नताहरू विद्यमान छन् तिनको निरूपण गर्नु हो । अन्तिम चौथो उद्देश्य चाहिँ शैक्षणिक उपादेयतासंग सम्बन्धित छ ।

किटान गरिएका उद्देश्य हासिल गर्नको लागि अर्थात अध्ययनको आधारको लागि आवश्यक मात्रामा तथ्याङ्कको जरुरी पर्दछ । तथ्याङ्कको लागि अध्ययन क्षेत्रमा गएर

विद्युतीय उपकरण प्रयोग गरी तथ्याङ्कलाई रेकर्ड गरियो । त्यसपछि रेकर्डलाई लिप्यान्तरण गरियो । लिप्यान्तरण भएको पाठलाई विश्लेषण गरेर कोड मिश्रण भएको पदवर्ग अधिकतम देखि न्यूनतम को आधारमा वर्गीकरण गरियो, कोड मिश्रणको परिवेश वा सन्दर्भको लेखाजोखा भयो, नयाँ र पुरानो पालाममा कोड मिश्रणको सन्दर्भमा तुलनात्मक विश्लेषण भयो र अन्त्यमा शैक्षणिक दृष्टिकोणमा यस प्राप्तिले अर्थात् नतिजाले के योगदान पुऱ्याउँछ, सोको बारेमा सङ्क्षिप्त रूपमा विवेचना गरिएको छ ।

सङ्कलित तथ्याङ्कको विश्लेषणबाट लिम्बू पालाममा भएको नेपाली कोड मिश्रणको आँकडा प्राप्त भएको छ । प्राप्त नतिजा अनुसार कूल ५७२ शब्द भएको परिशिष्टाङ्क १ को पालाम पाठमा १७३ वटा नेपाली कोड मिश्रण अर्थात् ३०.२४ प्रतिशत मिश्रण भएको पाइयो । उक्त कोड मिश्रणमा नामपद सबैभन्दा बढी, त्यसपछि क्रमशः क्रियाविशेषण, विशेषण, क्रिया र सर्वनाम पदहरू छन् । कोड मिश्रण कै सिलसिलामा विभक्ति, अव्यय र निपातहरू पनि पाइन्छन् तर तिनीहरू मूलशब्द संगसंगै रहेकाले छुट्टै शब्दको रूपमा गन्ति भएका छैनन् । हुन त नेपालीमा निपातको प्रयोग मूल शब्द भन्दा भिन्नै प्रयोग हुन्छ तापनि यस पालाम कोड मिश्रणमा चाहिँ मूल शब्दसंगै प्रयोग भएको पाइयो । यही क्रममा कोड मिश्रण वाक्यांशको र सिंगै वाक्यको स्तर सम्म पनि देखिन्छ । वाक्यांशको तहसम्मलाई प्रविधिक रूपमा कोड मिश्रण नै भनिन्छ तर वाक्यको तहमा मिश्रण हुनुलाई कोड परिवर्तन भन्ने गरिन्छ । यो कोड मिश्रणसंग सम्बद्ध भएर विश्लेषणको क्रममा एक नवीन पक्ष पनि उद्घाटित हुन गएको छ । एउटा शब्दभित्र पनि दुई भिन्न भाषाका शब्दांश मिसिन गएको छ । यद्यपि मिश्रण दुई भिन्ना भिन्नै भाषाका सिङ्गो शब्दहरू नभएर एउटाको सिङ्गो शब्द र अर्कोको शब्दांश अर्थात् रूपिम (मोरफिम) मात्र हो । तर जेसुकै भएता पनि यो मिसिने काइदा सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा एउटा नौलो आयाम अवश्य हुनुपर्दछ ।

अध्याय पाँच : निष्कर्ष र सुझाव

५.१ निष्कर्ष

लिम्बू भाषा नेपालमा बोलिने १२३ (वि.सं. २०६८ को नेपालको राष्ट्रिय जनगणना अनुसार) भाषाहरू मध्येको एक राष्ट्रिय भाषा हो जुन भाषा नेपालको पूर्वी पहाडी इलाकामा बसोबास गर्ने आफूलाई 'याक्थुडबा' भनेर पुकारिने आदिवासी जनजाति लिम्बूद्वारा बोलिने भाषा हो । राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय प्रभावी भाषाहरू (जस्तै अङ्ग्रेजी, हिन्दी, नेपाली, आदि) ले अन्य भाषाभाषिहरूलाई स्वाभाविक रूपमा प्रभाव पार्ने सामान्य प्रक्रिया अन्तर्गत लिम्बू भाषालाई पनि नेपालको राष्ट्रभाषा नेपालीले केही मात्रामा प्रभाव पारेको देखिन्छ । सङ्कलित गरिएका तथ्याङ्कहरूको विश्लेषणबाट के निष्कर्ष आएको छ भने लिम्बूहरूको परम्परागत नाचिने धाननाच र सो नाचको समयमा गाइने लिम्बूहरूको प्रसिद्ध गीत पालाममा नेपालीको ३०.२४ प्रतिशत कोड मिश्रण हुन पुगेको देखिन्छ । यो मिश्रणको अवस्था यथार्थ धाननाच नाचिरहेको अवस्थामा मात्र हो तर पालामका पुराना रूप वा प्रकाशनार्थ वा कुनै लिम्बू आयोजित कार्यक्रममा प्रस्तुत गर्नका लागि तयार गरिएका पालामहरू भने पूर्णरूपेण कोड मिश्रणरहित पाइयो । पुराना पालाम त पुराना भइगए तर प्रायोजित ढंगले रचित पालामहरू सहज र स्वाभाविक लाग्दैनन् किनभने बोलचाल कै भाषामा पालाम गाइने हो नकि कुनै धार्मिक अनुष्ठानमा गाइने मुन्धुम हो यो ।

तथ्य विश्लेषणले उजागर गरेको वास्तविकता के हो भने सबै प्रकारका पद वा पदावलीहरूमा समान एकै किसिमले कोड मिश्रण भएको छैन । विश्लेषणको नतिजा अनुरूप नाम पदमा कोड मिश्रण सबैभन्दा बढी ५६.६५% अर्थात् १७३ वटा कोड मिश्रणमा ९८ वटा नामपद मात्र छन् । त्यसै गरी दोस्रोमा क्रियाविशेषण १८.५० प्रतिशत, तेस्रोमा विशेषण ९.८२ प्रतिशत, चौथोमा क्रियापद ८.१० प्रतिशत र पाँचौमा सर्वनाम पद ६.९३ प्रतिशत देखिन्छ । पालाम पाठमा अव्यय, विभक्ति र निपातहरूको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य मात्रामा पाइएको छ तर तिनीहरू मूल पदसंगै आउने भएकाले छुट्टै शब्दको गन्तिमा पर्दैनन् । हुन त नेपाली भाषामा निपात छुट्टै शब्दको रूपमा आउँछ तर यो मुन्धुम पाठमा मूल शब्दसंगै जोडिएर आएको छ ।

पदावलीको स्तरमा जम्मा ५५ वटा कोड मिश्रण भएको छ । हुन त यो अध्ययन कोड मिश्रणसंग मात्र सरोकार राख्छ, यद्यपि पाठ विश्लेषणको सिलसिलामा वाक्यको तहमा

पनि मिश्रण भएको पाइयो । एक भाषामा अर्को भाषाको वाक्य मिसिएको खण्डमा यसलाई कोड परिवर्तन भन्ने गरिन्छ । नयाँ प्रचलित धाननाचमा गाइने पालाम रेकर्ड (परिशिष्टाङ्क १) मा जम्मा ११३ वटा हरफहरू छन् त्यस मध्ये तीनवटा हरफहरू कोड परिवर्तनको रूपमा पाइएका छन् ।

पालाम पाठ (टेक्स्ट) को विश्लेषणमा एक नवीन आयाम पनि सतहमा आएको छ, त्यो हो अन्तर शब्दमा मिश्रण । वास्तवमा यो अध्ययन लिम्बू वाक्यमा नेपाली कोडहरूको बारेमा केन्द्रित छ, तर यहाँ त एउटा शब्दमा दुई छुट्टाछुट्टै भाषाका रूपिमहरूको मिश्रण भएको देखियो । जसरी कुनै नेपाली वक्ताले 'ब्वाइहरू/पार्टीहरू/लिडरहरू' आदि भन्न सक्छ, त्यसैगरी यहाँ पनि सोही तवरका मिश्रण छन् । अब यस नतिजाबाट निष्कर्ष के आउँछ, भने कोड मिश्रणको पारिभाषिक अवधारणामा व्यापकता ल्याउन जरुरी भैसकेको छ, किन भने कोड मिश्रणको परिभाषा भाषा वैज्ञानिकहरू कसरी दिन्छन् भने कुनै एक भाषाको वाक्यमा कुनै अर्को भाषाको शब्द वा शब्दहरू (पद वा पदावली) मिसिन गएको खण्डमा त्यो कोड मिश्रण हो । यदि यो परिभाषालाई दायाँबायाँ नगरी पर्गेल्ने हो भने 'लिडरहरू' भन्ने शब्दमा 'हरू'लाई मात्रै शब्द भन्न सकिदैन । यो त खासमा व्याकरणिक घटक (ग्राम्याटिकल पार्टिकलस्) मात्र हो । यहाँ मूलशब्द 'लिडर' अङ्ग्रेजी पद हो भने 'हरू' नेपाली बहुवचन बोधक व्याकरणिक घटक हो जसलाई रूपायन प्रक्रिया भनिन्छ । भाषाविज्ञान अन्तर्गतको रूपविज्ञान भन्ने शाखामा यस्ता अर्थपूर्ण न्यूनतम शब्दको अंशलाई रूपिम भनिन्छ भनेर परिभाषित गरिएको छ । यसरी रूपिम तहको मिश्रणलाई कोड मिश्रण मान्ने कि नमान्ने, सवाल यही हो ।

सङ्कलित तथ्याङ्क विश्लेषणबाट प्राप्त नतिजा वा निष्कर्षलाई कसरी सदुपयोग गर्ने भन्ने अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो । लिम्बू पालाममा नेपाली कोड मिश्रण सन्दर्भको प्राप्त निष्कर्षलाई मूलतः दुई किसिमबाट गर्न सकिन्छ । एउटा पक्ष हो लिम्बू मातृभाषीहरूलाई लिम्बू भाषाको धरातलीय अवस्थाको जानकारी गराएर यसको शुद्धता प्रति जागरुक पारी यसको संरक्षण एवं सम्बर्द्धनको लागि अभियान चलाउन प्रेरित गर्न सकिन्छ । उनीहरूलाई सम्झाउन सकिन्छ कि लिम्बूभाषामा नै उपलब्ध सरल शब्दहरू हुँदाहुँदै नेपाली कोड मिश्रण गर्नलाई निरुत्साहित गर्न सकिन्छ । यसो गर्न सकिएको खण्डमा अनावश्यक रूपले नेपाली भाषामा निर्भर रहने बानीमा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ, र भाषाको भावी जीवनमा गम्भीर असर पुऱ्याउँने वा यसको अस्तित्वमा प्रश्न चिह्न खडा गर्ने स्थितिलाई केही हदसम्म

नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । कोड मिश्रणले भलै अभिव्यक्तिमा सरलपन ल्याएको होला तर यसले भाषाको स्वस्थ जीवनमा चुनौती ल्याएको यथार्थलाई मातृभाषीले कदापि भुल्नु हुँदैन । जोन स्टुवार्ट मिलले भनेभैं आफैले प्रश्न सोध्ने यदि मैले गरे जसरी सबै लिम्बू मातृभाषीले गरे भने लिम्बू भाषाको नियति के होला ? भाषा र संस्कृतिको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । भाषामा आएको विचलनले मौलिक जीवनमा पनि स्वतः फेरबदल आउँछ । यो चेत यही कोड मिश्रणको निष्कर्षलाई आधार मानेर लिम्बू मातृभाषीमा घुसाउँन सकिन्छ किन कि यो नतिजा यथार्थपरक तथ्यमा आधारित छ ।

यो शोध निष्कर्षको अर्को दोस्रो महत्वपूर्ण उपादेयता के हो भने लिम्बूभाषी शिक्षार्थीहरूको लागि उपयुक्त शैक्षणिक कार्यक्रम तर्जुमा गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । कोड मिश्रणको यो नतिजाले तात्कालीन लिम्बू भाषाको धरातलीय स्थितिको बोध गराउँछ । कुनैपनि वस्तुको साङ्गोपाङ्गो नबुझी गरिने योजना सार्थक र फलदायी हुँदैनन् । लिम्बूभाषी क्षेत्रमा लिम्बू भाषालाई ऐच्छिक विषयको रूपमा प्राथमिक तहसम्म पठनपाठनको व्यवस्था गरे अनुरूप स्थानीय तवरमा नै पाठ्यक्रम निर्माण गरिन्छ । यसो भएको हुनाले पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, पाठ्यसामग्री, मूल्याङ्कनका आधार, लगायत अन्य शैक्षणिक योजना निर्माण गर्न सजिलो गर्दछ । लिम्बू भाषी भएर पनि स्वभाषाका भन्दा दोस्रो भाषाका कोडहरू अघि नै जानिसकेको स्थितिलाई एउटा उत्प्रेरणा जगाउँने माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । विद्यार्थीहरूलाई सहीढंगले सोधेर उत्प्रेरणा जगाउँन सकिन्छ जस्तै 'तिमीहरूलाई नेपालीमा भन्न आउँछ तर आफ्नू भाषामा भन्न आउँदैन, त्यसैले आ-आफ्नो घरमा गई सोधेर ल्याउ वा अरु लिम्बूभाषीलाई सोधखोज गरेर ल्याउ ! जव विद्यार्थीले ल्याउँछन् त्यस पछि क-कस्ले शुद्ध र सहीढंगले ल्याए छलफल गर्न सकिन्छ । यसरी कोड मिश्रण सम्बन्धित पाठ्य सामग्रीलाई खोज र छलफल विधिद्वारा शिक्षण गरेमा विद्यार्थी आफै संलग्न हुन्छन् र त्यो शिक्षण दीगो र स्पष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य लिम्बू भाषामा आधारित छ ता पनि यो ज्यादै सीमित छ । लिम्बू भाषा आफैमा व्यापक छ किनभने मूलरूपमा यसका चारवटा भाषिकाहरू छन् तर मिहिन ढंगले निरूपण गर्नु हो भने अनगिन्ति भेदहरू ठम्याउँन सकिन्छ । यो शोधमा विश्लेषित तथ्याङ्क पाँचथरे भाषिका अन्तर्गतको धनकुटा चौबिसे क्षेत्रमा गाइने पालाममा आधारित हो । सङ्कलित सीमित तथ्याङ्कले सबै भाषिकाहरूको प्रतिनिधित्व नगर्न सक्छ । पालाम गायन सधैं दैनिक प्रयोगमा आइरहने होइन किनभने यो खासखास अवसरमा मात्र धाननाचेको

अवस्थामा गाइन्छ । पालाम आफै नै भाषा प्रयोगको सीमित पक्ष हो । त्यसैले यही नतिजालाई पूर्णरूपमा आधार मानेर गरिने कार्यक्रम र योजना पूर्णरूपले वस्तुवादी नहुन पनि सक्छ । 'एडभान्स लर्नर्स डिक्सनरीले' जम्मा ५८ वटा भिन्दाभिन्दै पारिभाषिक क्षेत्र छुट्याएको छ । तिनीहरू 'ए' को एकाउन्टेन्स अर्थात 'लेखाशास्त्रबाट' सुरु भएर 'जेड' को जुलोजी अर्थात 'प्राणीशास्त्रमा' टुङ्गिएका छन् । हरेक पारिभाषिक क्षेत्रको शब्दशैली र कहिलेकहीं एउटै शब्दको अर्थ समेत फरक हुने गर्दछ । यो आधारबाट हेर्ने हो भने त पालामले केवल एउटा सानो क्षेत्रमात्र ओगट्छ । भट्ट हेर्दा पालाम सङ्गीतसंग सम्बन्धित भए पनि सङ्गितशास्त्रका कुरा नभएर यहाँ गायनमा प्रयोग गरिने पद-पदवली कुरा हो जुन विभिन्न क्षेत्रसंग सम्बन्धित हुन सक्छ जस्तै कृषि, वनस्पति, भूगोल, वातावरण, विज्ञान, प्रविधि, आदि ।

५.२ सुभावाव

अध्ययनबाट निष्कर्ष प्राप्त भएपछिको अवस्थामा आगामी दिनमा यो अध्ययनसंग सम्बन्धित क्षेत्रमा के कस्तो सुधारको अपेक्षा राख्न सकिन्छ भनेर सान्दर्भिक सुभावावरु देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएका छन् :

५.२.१ नीतिगत सुभावाव

लिम्बूभाषि बाहुल्य रहेको क्षेत्रमा नेपाली कोड मिश्रणलाई आधारित मान्दै शैक्षिक योजना तर्जुमा गर्ने सिलसिलामा निम्न अनुसारका नीति निर्माण गर्न सकिने छ :

अ) शिक्षा शिक्षणमा आधारित शैक्षिक सुभावाव

लिम्बूभाषि बाहुल्य रहेको क्षेत्रमा नेपाली भाषा साथसाथै लिम्बू भाषा शिक्षणमा देहायका सुभावाव प्रस्तुत गरिएका छन्:

क) लिम्बू भाषाको धरातलीय स्थितिलाई आधार मान्दै शैक्षिक गतिविधि सम्बन्धी योजना बन्नु पर्छ

सर्व प्रथम लिम्बू बसोबासको क्षेत्रमा लिम्बू मातृभाषा शिक्षण सम्बन्धित शैक्षिक नीति निर्माण गर्दा लिम्बू भाषामा नेपाली कोड मिश्रणको यथार्थलाई ख्याल राख्नु पर्दछ । लिम्बूभाषी वा अन्य भाषाभाषि विद्यार्थी जो प्राथमिक तहमा लिम्बू भाषा ऐच्छिक विषयका रूपमा अध्ययन गर्न चाहन्छन् त्यस्तो अवस्थामा कोड मिश्रणको स्वरूप वा अनुपातलाई ख्याल गरी पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्रीहरू निर्माण गर्ने जस्तै गर्दा तयार गरिएका पाठ्य वस्तुहरू स्तर सुहाउँदिलो बनोस् ।

ख) उपयुक्त विधि प्रयोग गरेर मात्र लिम्बू भाषीहरूलाई शिक्षण गरिनु पर्छ

तथ्याङ्क विश्लेषणबाट प्राप्त नतिजा अनुरूप लिम्बू भाषा बोलचालमा तीस प्रतिशत भन्दा बढी नेपाली कोड मिश्रण भएको देखिन्छ । यो नेपाली कोड मिश्रणलाई माध्यम बनाएर प्रभावकारी विधिहरू जस्तै खोज, समस्या समाधान, छलफल आदि प्रयोग गरेर नेपाली कोडको समान लिम्बू पदावली समेत सरल र सम्झने गरी विद्यार्थीलाई शिक्षण गर्न सकिन्छ । नेपाली कोड बोलचालमा प्रयोग भइरहेको अवस्थामा विद्यार्थीहरूले नेपाली कोडको समानार्थी शब्द मातृभाषामा चाहिँ जानेका हुँदैनन् । यसरी शिक्षण गर्ने हो भने कोड मिश्रणको माध्यमले विद्यार्थीहरू उनीहरूको मातृ भाषामा पो पोख्त बन्ने छन् ।

ग) मूल्याङ्कन सही ढंगले विद्यार्थीको भाषिक सीप, अभिवृद्धि र ज्ञान मापन गर्ने गरिको हुनु पर्छ

मूल्याङ्कन त्यस्तो साधन हो जसले समग्र शैक्षिक कार्यक्रम सही ढंगले उद्देश्यानुरूप अधि बढिरहेको छ वा छैन भनी किटान गर्दछ । तर सही किटानको लागि मूल्याङ्कन आफै उचित ढंगको हुनु जरुरी छ । मूल्याङ्कनको सही नतिजाले शिक्षक विद्यार्थी र अन्य सरोकार राख्ने समूहलाई प्रेरणा प्रदान गर्ने खालको हुनुपर्दछ । मूल्याङ्कन बालमनोविज्ञानमा आधारित भई चारवटै भाषिक सीपहरू सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइलाई समान रूपले मापन गर्न सक्ने हुनु जरुरी छ ।

आ) लिम्बू मातृभाषीहरूका लागि भाषागत नीति बारे सुझाव

लिम्बू मातृभाषीहरूका लागि भाषागत नीति तपसिलमा उल्लेखित बुँदा अनुसार हुनु पर्ने सुझाव गरिएका छन् :

क) स्वभाषि जनचेतना जगाउने

कुनै कुराको पनि सीमा हुने गर्छ । लिम्बू भाषामा नेपाली कोड मिश्रणको सिलसिलामै पनि कोड मिश्रणको मात्रा बढ्दै जाने हो भने लिम्बू भाषाको अस्तित्वमा प्रश्न चिह्न तेर्सिन सक्छ । समय हुँदै प्रयास भएनन् भने पछि पछुताउनु सिवाय अरु विकल्प लिम्बू समुदाय सामु हुँने छैन । भाषाको अवसान संगसंगै संस्कृति, परम्परा, जातीय पहिचान लगायत अन्य धेरै कुराको अन्त्य हुनेछ । तसर्थ स्वभाषि जनचेतना जगाउने हेतु विविध कार्यकलापहरू जस्तै अन्तरक्रिया, छलफल, विचारगोष्ठी, सभासम्मेलन, सेमिनार, अनौपचारिक स्वभाषि शिक्षा, आदि गर्न गराउन सकिन्छ ।

ख) लिम्बू मातृभाषी बालबालिकाहरू माझ नियमित प्रतिस्पर्धात्मक कार्यक्रमको आयोजना गर्ने

लिम्बू बसोबासको क्षेत्रमा गाउँ वा टोलहरूमा ससाना बाल समूह गठन गरी मातृ भाषामा कथा, गीत, चुटुक्ला, चिठी, सम्वाद, मनोवाद, यात्रा विवरण, घटना प्रतिवेदन, अन्तरवार्ता, आफ्नो अनुभूति प्रस्तुति, नेपालीमा भनिएका वा लेखिएका पाठहरूलाई अनुवाद, आदि जस्ता क्रियाकलाप लेख्न वा भन्न लगाउँने । प्रतियोगितामा उत्कृष्टताको आधारमा पुरस्कृत गरेर प्रोत्साहित वा हौसला बढाउँन सकिन्छ । यसरी नै नेपाली भाषाका कोडहरूलाई उपलब्ध भएसम्म आफ्नै मातृ भाषामा भन्न वा लेख्न उत्साहित गर्ने ।

ग) परिवार र समुदायमा मातृभाषा प्रयोगमा जोड दिने

लिम्बू बालबालिकाहरूलाई आफ्नो घरपरिवार वा समुदायमाझ आफ्नै भाषामा बातचित गर्न प्रेरित गर्ने । अभिभावकहरूले नै मातृभाषा छोडेर अन्य भाषा प्रयोग गर्ने हो भने बालबालिकाहरूले मात्र मातृ भाषा सिक्छन् भन्नु सर्वथा गलत हुनेछ । आफ्नू मातृ भाषामा बोलचाल गर्दा आफूलाई नेपाली भाषीले नीच ठान्छन् भन्ने हीन भावनाले पनि कतिपय बालबालिकामा जरा गाडेको पाइन्छ । यदि बालबालिका त्यस्तो भावनाले ग्रसित छन् भने उचित परामर्श दिई कुनै पनि भाषा बोल्दा सानो वा ठूलो नहुने कुरा सम्झाउँन सकिन्छ । बरु आफ्नो भाषा बोल्दा गौरवको विषय हुने कुरा बालबालिकाहरूलाई सम्झाइ बुझाइ गर्ने ।

घ) सचेत लिम्बू मातृ भाषीहरूद्वारा लिम्बू भाषा तथा साहित्यको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा जोड दिनु पर्छ

भाषा लिपिवद्ध गर्दैमा जीवित रहन्छ भन्ने हुँदैन किनभने संसारका समृद्ध कहलिएका भाषा संस्कृत, ग्रीक, ल्याटिन, आदिका साहित्य संसारका पुस्तकालयहरू भरिएका छन् तथापि ती भाषाहरू जीवित छैनन् । जीवित भाषाका यथेष्ट साहित्य भएमा भाषा प्रचारप्रसारमा मनग्य सहयोग पुग्दछ । साहित्य भाषा शिक्षणको एक प्रभावकारी माध्यम हो किनभने साहित्यमा विविध आकर्षक लेख रचनाहरू हुन्छन् र त्यस्ता लेख रचनाले पाठकहरूलाई आकर्षित गर्दछन् । सिकाइको सिद्धान्त अनुसार जहाँ प्रेरणा त्यहाँ सिकाइ र त्यस्ता सिकाइ अर्थपूर्ण र दिगो हुन्छ ।

५.२.२ व्यवहारगत सुभाव

लिम्बू भाषीहरूको दैनिक जीवनमा बोली व्यवहार गर्दा मिश्रण हुन पुगेका नेपाली कोड मिश्रण समुचित सन्तुलन कायम राख्नका लागि निम्न बमोजिमका सुभावहरू प्रस्तुत गरिएका छन् :

अ) कोड मिश्रणको वर्गीकरण गर्ने

कोड मिश्रण दुई प्रकारका हुन्छन् । पहिलो प्रकार हो भाषाले आफ्नै शब्द बनाएर आत्मसात गरिसकेको कोड र दोस्रो आफ्नै भाषामा पनि पद वा पदावली उपलब्ध छन् तर खालि अभिव्यक्ति सहजताको लागि मात्र मिसाउँनु परेको कोड । पहिलो प्रकारको कोड मिश्रण बाध्यताको मिश्रण हो किनभने त्यो पद वा पदावली तत् भाषामा नभएर मिसाउँनु परेका हो जस्तो लिम्बू भाषामा नेपाली शब्दहरू दियो, मदाँनी, गैंडा, आदिको अस्तित्व छैन । त्यसो भएको हुँनाले यी कोड मिसाउँनु बाध्यता छ । तर यो भनाइ 'थक्फेक्ला फुल्यो वनै रातै' मा 'फुल्यो वनै रातै' अभिव्यक्तिगत सहजताको लागिभात्र हो किनभने यी तिनैवटा शब्दका लिम्बू भाषामा पदहरू (थक्फेक्ला-गुराँस, फेक्ते-फुल्यो, ताम्भुङ् - वन हेत्ताङ् -रातै) उपलब्ध छन् । यसरी वर्गीकरण गरेर बाध्यकारी कोडहरू बाहेकलाई आफ्नै भाषामा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

आ) कोड मिश्रणलाई प्रेरित गर्ने विषयगत क्षेत्र वा परिवेशको पहिचान गर्ने :

खासखास विषय वा परिवेशहरू छन् जस्तै कोड मिश्रणको लागि परिस्थिति सिर्जना गरी दिन्छन् । त्यस्ता क्षेत्रहरू जस्तै नापतौलका एकाइ, यातायातका साधन, वैज्ञानिक आविष्कार, राजनीतिका विषय, आदिमा बढी नेपाली कोड मिश्रण भएको पाइन्छ । यस्ता क्षेत्र वा परिवेशका पहिचान गरी कोड मिश्रण न्यूनीकरणको उपाय पत्ता लगाउन सकिन्छ ।

इ) कोड मिश्रण हुने शब्द सङ्कलन गरी शब्दकोश निर्माण गर्ने

विभिन्न विषयगत क्षेत्रमा बारम्बार दोहोरिने नेपाली कोड सङ्कलन गरी तिनको समानान्तर लिम्बू शब्दकोश निर्माण गरी मातृभाषा अध्यापन हुने विद्यालयमा वितरण गर्ने र भाषा शिक्षक/शिक्षार्थीलाई अध्ययन अध्यापनको लागि प्रोत्साहन प्रदान गर्नु पर्छ ।

५.२.३ भावी शोध अनुसन्धानबारे सुभाव

यो शोधप्रबन्ध त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तहको दास्रो वर्ष नेपा. शि. (५९९) विषयको आवश्यकता परिपूर्तिको लागि तयार गरिएको हो । यसको पूर्णाङ्क ५० भएकोले यो त्यसै पनि लघु अनुसन्धान हो । यसले लिएको विषय 'लिम्बू पालाममा नेपाली

कोड मिश्रण' जुन ज्यादै सीमित क्षेत्र हो । यो कोड मिश्रण सामाजिक भाषाविज्ञानको प्रायोगिक पक्ष अन्तर्गत पर्दछ । सामाजिक भाषाविज्ञान आफैँमा एक विशद क्षेत्र हो । यस मध्येको कोड मिश्रणमा पनि निम्न सम्भावित क्षेत्रमा शोध अनुसन्धान गर्न सकिन्छ :

- अ) दैनिक घर परिवारमा प्रयोग हुने बोलिचालीमा कोड मिश्रण
- आ) बूढापाकाको गफगाफमा कोड मिश्रण
- इ) जवान वा युवायुवती बीच हुने भाषिक प्रयोगमा कोड मिश्रण
- ई) लिम्बू साहित्य जस्तै कथा, उपन्यास, कविता, नाटक, आदिमा कोड मिश्रण
- उ) राजनैतिक भाषणमा कोड मिश्रण
- ऊ) रेडियो, टिभि, आदिमा लिम्बू समाचार वाचनमा कोड मिश्रण
- ए) कार्यक्रम उद्घोषणमा कोड मिश्रण
- ऐ) धार्मिक प्रवचनमा कोड मिश्रण
- ओ) लिम्बूको प्रसिद्ध लोक गायन 'हाक्पारे गीत' गायनमा कोड मिश्रण
- औ) लिम्बू भाषा शिक्षणका बेला कक्षाकोठामा हुने कोड मिश्रण
- अं) लिम्बू भाषामा अङ्ग्रेजी र नेपाली कोड मिश्रणको तुलनात्मक अध्ययन

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (वि. सं. २०६२), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाण्डौ :
रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अर्याल, भैरव (वि.सं. २०२२), महापुरुषको सङ्गत : *जयभूँडी*, काठमाण्डौ : रत्न पुस्तक
भण्डार ।
- असेर, आर. इ. (सम्पादन)(सन् १९९४), *इन्साइक्लोपेडिया अन्ड ल्याङ्गुइज् एन्ड
लिङ्गुइस्टिक्स*, अक्सफोर्ड : प्रेगामन प्रेस ।
- आर्ट्स, एफ. र आर्ट्स, जे. (सन् १९८६), *इङ्लिस सिन्ट्याक्टिक् स्ट्रक्चर*, अक्सफोर्ड :
प्रेगामन् प्रेस ।
- भान्सिटार्ट, एडेन (सन् १९०६ पुनरप्रकाशित १९९१), *गोर्खाज्*, कलकत्ता : अफिस अम् द
सुप्रिन्टेन्डेन्ट, गभ्मन्ट प्रिन्टिङ् ।
- क्रिष्टल, डेभिड (सन् २००८), *अ डिक्सनरी अम् लिङ्गुइस्टिक् एण्ड फोनेटिक्स*, अक्सफोर्ड:
ब्ल्याकवेल पब्लिसिङ् ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (वि.सं. २०६९), *नेपाल जनगणना २०६८*, काठमाण्डौ : जनसङ्ख्या
तथा वातावरण मन्त्रालय ।
- गम्पर्ज, जोन जे. (सन् १९७२), 'सोसियोलिङ्गुइस्टिक् एन्ड कम्युनिकेशन इन् स्मल ग्रुप', इन्
प्राइड एन्ड होम्ज्, ।
- गल, सुसान (सन् १९८८), 'द पोलिटिकल इकोनमी अन्ड कोड च्वाइस्', इन् हेलर (सन्
१९८८) ।
- घिमिरे, वासुदेव (वि.सं. २०६५), *समाज भाषाविज्ञान*, काठमाण्डौ : वाङ्मय प्रकाशन तथा
अनुसन्धान केन्द्र ।
- चेमजोड, इमानसिं (वि.सं. २०५१), *किराँत इतिहास र संस्कृति*, अनुवाद, शेरबहादुर इङ्नाम
पापो लिम्बू, भापा, शनिश्चरे गा.वि.स. ।
- चेमजोड, इमानसिं (वि.सं. २०५९), *किरात साहित्यको इतिहास*, (पाँचौं संस्करण),
काठमाण्डौ : किरात याक्थुङ् चुम्लुङ् ।
- ट्रगट, इ. सी. र प्राट, एम. एल. (सन् १९८०), *लिङ्गुइस्टिक् फर स्टुडेन्ट अन्ड लिटरेचर*,
न्युयोर्क एन्ड लन्डन : हार्कोटब्रास जुगानोभिच ।

तुम्बाहाड, मोहनकुमार (सन् २००९), *इडलिस एण्ड नेपाली कोड मिक्सिड इन द लिम्बू ल्याङ्ग्वीज*, सुकुना मोरड : अङ्ग्रेजी शिक्षा विभाग अप्रकाशित शोधप्रबन्ध ।

तुम्बाहाड्फे, एल. बी. र तुम्बाहाड्फे, आइ. बी. (वि.सं. २०६३), *सातसानुरेहाड तुम्बाहाड्फे वंशावली र फेदाप लिम्बूवान*, काठमाण्डौ : जेठानसिं, भगिसिं तुम्बाहाड्फे परिवार फेदाप म्याडलुड ।

दास, के. (सन् १८९६), द लिम्बू अर किराती पिपल अभ् इस्टर्न नेपाल एण्ड सिक्किम : *जर्नल अभ् बुद्धिस्ट सोसाइटी अभ् इन्डिया, iv*, पिपि. ३१-३४ ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (वि.सं. २०६१), राम्रो रचना मीठो नेपाली, काठमाण्डौ, सहयोगी प्रेस ।

बन्धु, चुडामणि (वि.सं. २०४३), *भाषा विज्ञान*, काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन ।

फागो, लोकेन्द्र (वि.सं. २०५८), पालाम : *सिरिजंगा, छैटौं विशेषाङ्क*, बुद्धनगर, काठमाण्डौ : विविध सांस्कृतिक साहित्य संग्रह ।

फागो, गणेश (वि.सं. २०५८), पालाम : *सिरिजंगा, छैटौं विशेषाङ्क*, बुद्धनगर, काठमाण्डौ : विविध सांस्कृतिक साहित्य संग्रह ।

भण्डारी, पारसमणि (वि. सं. २०६७), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, भोटाहिटी, काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

माबुहाड, अर्जुनबाबु (वि.सं. २०६२), लिम्बू संस्कृतिमा गायनको महत्व : *स्वर्ण महोत्सव स्मारिका* धरान, सुनसरी : महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस ।

यक्सो, सुम्निमा (सन् २०१५), *प्रोसोडिक् फिचर्स इन लिम्बू फोक् सड् पालाम*, अङ्ग्रेजी विभाग, अप्रकाशित शोधप्रबन्ध, धरान, सुनसरी : महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद, (सन् २००३), *ल्याङ्गुइज* : पपुलेशन मनोग्राफ, काठमाण्डौ : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

रिचार्ड र अन्य (सन् १९८५), *लड्म्यान् डिक्सनरी अव् अप्लाइड लिङ्गुइस्टिक्स*, इसेक्स : लन्डन् ।

लावती, एहाड् (वि.सं. २०६५), *आदिवासी लिम्बूजातिको सङ्क्षिप्त परिचय*, बागबजार : दिलबहादुर लावती ।

लिम्बू, टिकादेवी (सन् २०१५), *इडलिस एण्ड नेपाली कोड मिक्सिड इन लिम्बू न्युज आर्टिकल्स् अन् द रेडियो मेन्स्रायेम*, अङ्ग्रेजी विभाग, अप्रकाशित शोधप्रबन्ध, धरान, सुनसरी : महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, ।

- लिम्बू, यज्ञबहादुर (सन् २०१२), *इडलिस एण्ड नेपाली कोड मिक्सिड इन् लिम्बू फोक्सिड पालाम*, सुकुना मोरड : अङ्ग्रेजी शिक्षा विभाग अप्रकाशित शोधप्रबन्ध ।
- वाइडर्ट, ए. एण्ड सुब्बा वि. (सन् १९८५), *कन्साइज् लिम्बू ग्रामर एण्ड डिक्सनरी*, एम्स्टरडम् : लोब्सटर पब्लिकेशन ।
- वार्डफ, रोनाल्ड (सन् १९८६), *एन् इन्ट्रोडक्सन् टु सोसियोलिङ्गुइस्टिक्स*, अक्सफोर्ड : व्यासिल ब्लाकवेल् ।
- सुब्बा, चैतन्य (सन् १९९५), *द कल्चर एण्ड रिलिजन अफ लिम्बूज्*, हात्तीगौडा, काठमाण्डौ : के.बी. सुब्बा ।
- सेनेहाड, दिल (वि.सं. २०६७), *लिम्बूको थर, बसोवास र संस्कृति*, ललितपुर : सेरी ताम्लिड सेनेहाड ।
- श्रेष्ठ, शिवकुमार (वि.सं. २०६८), *लिम्बूवानको ऐतिहासिक अध्ययन*, तेस्रो संस्करण, काठमाण्डौ : साभ्ना प्रकाशन ।
- हड्सन, रिचार्ड ए. (सन् १९८०), *सोसियोलिङ्गुइस्टिक्स*, क्याम्ब्रिज : सीयुपी ।
- हेलर, मोनिका एस. (सन् १९८०), *कोड स्विचिङ्ग*, अक्सफोर्ड : अक्सफोर्ड एन्ड आइ. बी. एस.पब्लिसिङ्ग कम्पनि लिमिटेड् ।

परिशिष्टाङ्क - १

चलन चल्तीमा रहेको लिम्बू पलाम पाठ

महिला (युवती) सहभागिबाट गाइएको पालाम

रोपाइँया वीउ ए! लुडा ज्यू ए!

हासुम्दिङ्ग हाला आ, आखे फाला आ!

युप्पारेन् खानी ग, तपाईं हामी ग

साप्लाइसो लेखी आ पैलाई देखि आ,

याडएच्छि हारी गिन्दिना आ

इतुङ्ग लो ने:आ दिन्दिनै आ

घाँसालाई युङ्गमा सेङ्गसेङ्ग आ

आल्ल ग आनी हेमखेम आ

सात मूलै पानी च्वात् सेन्दे ग

इदिक्से आनी ग आसेन्दे ग

उ लुङ्गी उ माङ्ग दुःखी चुक्माङ्ग ग

गोइली चारी गुक् आङ्ग गुक्

लुङ्गमा पोखे ठुक् आङ्ग ठुक्

चाहाजी जाबे आखे वा बे

रोपाइँया वीउ ग आ तोपाईज्यू ग आ

थाक्केदिङ्ग थाक्के धिक् केलो हाक्के धिक्

खडेरी खेतको रिपोताने

आन्धी माया पोखे ग बिपोताने

मिक्फुल्ला तेन् ओ गाई मारी आ

केजुगु माया मैमारी आ

तुङ्गमु ला मुक्ते तेरि आ, हेक्याङ्ग आल्ल फेरि आ

माङ्गहिम्बा गाजुर ए तुम्याहाङ्ग हाजुर ए

सेम्मुङ्ग सेन्दिका ज्यासाङ्ग हेन्दिका

गाईको नाम गाजुरे, कन्साए दुःखीरे

च्वा कुलो सातुङ्ग लो हेक्के पातुङ्ग लो

चानचुने याइइन् खोजविजै आ
 च्या पाते हाजुरले तजविजै आ
 सिराथाइ पकन्दि कुरेवा रो
 पालोआइ विन्तिसाइ चुरेवा रे ॥
 अस्तायो तारा भुल्कियो घाम
 चुरे रो ताजेड नमस्ते राम
पुरुष (युवक) सहभागिबाट गाइएको पालाम चरण
 माइना पिच्छे लाग्छ साराना आ
 अखेला ताजेड ग चाराना आ
 चारानै माथि मैना फुँड ए
 अखेला ताजेड लुडा फुँड ए
 साराङ्गी खोपाइरेन्, नारान् तपाँइरेन्
 शिरमाथि खपनहा बोली बचनहा
 गैरी पर्यो खोली आ वचन बोलीहा
 फेनछाइवा हुक्पाल्ले कन् चुक्पाल्ले
 पछ्योरी हेम्लेइवा थोः हेप्सुड लो
 सुन्सोरी ताजेड को खेप्सुड लो
 हाँगा लाछी विंगा ग दुःखी इङ्गा ग
 सिमिक्ला मुजेइहा ज्यूरे ताजेड हा
 बुकी फुँड टाल्क्यो हाए भीरै माथि
 युखुड लो केदाजेड शिरै माथि
 चमेली फुड ग छापाककै आ
 युखुड लो ताजेड थापाककै आ
 घोचालाई घारा उखुड लो
 थापाककै शिरमा युखुड लो
 टालेको भित्तालाई मेल्लइनेन् साइ
 सृजनै केदाजेइहा मेइखेम्नेन् साइ
 फूल टिपी माला वेन्जोधिक आ

साम्सोगे युमिङ् मेन्जोधिक आ
 च्वा कुलो फेम्बि भाङ् सातुङ्बा रो
 कुघेम्मी पयडहा पातुङ्बा रो
 नुधिडाङ् वीउ रे तपाईंज्यू रे
 धान काटी धान्साए ग ज्यूरे मन्साए ग
 तिल्केनी फुल्ल वन सेतै
 जीउ मेरो यहाँ मन तेतै
 प लुङ् ले मा सांभु आ, छाँदै आंम्भु आ
 या लेच्छे वीउ रे तपाईंज्यू रे
 हारमोनी मु ला गाउँ गाउँमा
 आदुम लो आवा बे ठाउँ ठाउँमा
 * * * * *

या लेच्छे वीउ ए, तँपाईंज्यू ए
 नाम्धालाई खेति धाई ल्याएको ना
 मिक्की फुँड माया लाई ल्याएको ना
 हुक्इङ्बा घाडी दम दिदै आ
 मिक्कीगेन् माया सम्भिदै आ
 कोम्इङ्ङिन् मुक्ते छिनछिनै आ
 इतुङ्ने मायान् दिनदिनै आ
 तक्सडलेन् खोदेत् घाँघारु आ
 भन् इतुङ् माया भन् सारो आ
 थक्फे ला फेक्ते वनै रातै
 इतुङ् लो माया दिनैरातै
 फेन्छाङ्वा हु वान्, कन्साए चुक्पान
 नुधीलाई मुठा निरैनिर
 इ माले माया पिरैपिर
 या कक्इन् लम्मा धन्सारो आ
 लुङ्मा तुक् रेछ भान् सारो आ

इक्सागेन खाम्लोति, माया साम्लोति
 हइसिइलेन् खोपाइ ए, तरे: तपाँई ए
 सेपेनी तेन्ओ से वा था: रो
 इ माले माया ग मि वा था: रो
 जहाजै आउँछ च्वालुम्मो यो
 आखेदिक वा रो मालुम्मो यो
 चा हेक्स धन्साइहा निड्वा मन्साइ हा
 च्वा कुलो फेन लो वनै खोली आ
 पातुम् लो जेसाइ मनै खोली आ
 धरती बाँजोलाई आखे थोइसु रो
 कन्माया ज्यू ए आखे चोक्सु रो
 फेम्बी भाइ कुलो अखे सातुइ लो
 दुःखी रेन ताजेइ हेक्के पातुइ लो
 रुखिन्छ फारे आ दुःखी सारे आ
 सिमि ला भारी युरुइवा रो
 नाजान्ने ताजेइ सुरुइवा रो
 सिमि ला युजेइहा दुःखी ताजेइहा
 रातोलाई कापडा तुलै पोखे साइ
 दुःखी रेन् ताजेइहा भूलै पोखे साइ
 हु ओवा स्वागे:प छापै होला
 भूल गल्ती ताजेइहा माफै होला
 घर माथि खावा लिसिइवा रो
 पालोधिक् आल्ल हिंसिइवा रो
 भरेको पातै फे वा रो, हाजुर लेन् पा मा ले वा रो
 थावा:देन च्वातिन् भय्यो धारा
 ज्यूरेन्ने ले माइ लाग्यो भारा
 वायुपंखी अन्इइ बतासी आ
 पालो रो पातुइसाइ एक्कासी आ

इगोला इक्सा अँपै होला

भूल गल्ली ताजेइ माफै होला

थाइवाइइ पे: रो सातै जोडी

तरेवा लुम्मो हातै जोडी

कावेली थो: थो: कामाक्षे धाम

ले वा रो पेली नमस्ते राम

(श्रोत: यज्ञबहादुर लिम्बू, नेम्बाइ -फाक्सिप गाविस, चौबिसे धनकुटा

प्राचार्य- भानु उ.मा.वि. डाँडाबजार, धनकुटा)

परिशिष्टाङ्क २
पुरानो पालामको पाठ

नालीगेन् थाङ्बेन् (तन्नेरीको तर्फबाट)

सेन्छेङ्गला नुरे चाः तुप्सेल्ले
चाःहिप्पा तेनओ आजुप्सेल्ले
केहेवा यो न् ग थाप्सुम् सारुम्
कुसरक्पा लाङमेन् पसक् मेत्तुम्
फाङबु मा पुःन् गः हा हा मेत्तुम्
थाक्थाक्मा खिः आङ आगेसुम्
लुङधुङ कइ साङ् आजेक्सुम्
कुनाम्सो फुङ्ङे आसोमिप्पा ए
याङथाङवा योः योः वाजुप्सेल्ले
मेन्छायेम् खेम्दुरो आयेम्सिङ्गयेल्ले
यारिम्बा तेसुङ् पाःन्ङन् केसुङ्
थोक्फे ला फेक्ते थेगु थोः धोः
सेल्लो वा सोक्ते ताम्भुङ् योः योः
सुरितेन् सोक्ते लुङ्मा सोरिक्
हिम्धाङ्ङन् होप्लो आल्लथारिक्
हिम् इत्थुङ् केरेक् मेन्धङ् वा आ
खादाक्मी आम्मा थिक्लक् वा आ
तेल्लेगेन् पाङ्गली कोत्छेरो भाङ्
थामेरा मा रे आवाक्साङ्
सम्बगेन् हु वा कुजानु इ
आमिम्सो फुङ्ङे आखे केल इ
सिसागेन् मेन्छिन् (तरुनी)बाट
मिक्कीसो फुङ् ए आसोमित ए
फक्ताङ्गुङ् ओते नाजङ्ङल्ले
युक्फुङ्ङन् खेम्दु आयेम्सिङ्गल्ले

लल्लिम्से माडग्र ख लो आ
आन्नो ग हेन्छिड्मा होप्लो आ
सेमेक्वा पुःन् ग हाप्लो वा आ
साप्तुवेन् तान्दिवा आक्खेवा आ
केबुम्बेन् च्वात्थुड् खोदेत् गर
तुम्याहाड् तगाड् केदेए गर

थाड्बेन् नु मेन्छिन् रे साम्लोमा
सिक्कुमदिड् निड्वा आदडेछी
सिजोवा हेक्के आबोसेच्छि
इगेजुम् कन्जुम् आबोड्सिवा
याक्चना योः योः तुम्सरो
तलक्केन् ताडसाड सो रेपेरो
आन्दुम्नेन् तेरिक आसेन्देछिरो

(श्रोतः अर्जुनबाबु माबुहाड स्वर्ण महोत्सव स्मारिका
वि.सं. २०६२ पृ.२७९-२८१, प्रकाशकः महेन्द्र
बहुमुखी क्याम्पस धरान, सुनसरी)

आन्जिमा आन्जि आन्देड्से
आन्जिमा आन्जि आन्देड्से हा...हा...हा...
सेक्मारी फुड्ग सेगिरो
सेक्मारी फुड् सेगिरो हा...हा...हा...
याराक्मा आल्ल पेगिरो
याराक्मा आल्ल पेगिरो हा...हा...हा...
नाः फोन्जि हयड् निसुम् लो
नाः फोन्जि हयड् निसुम् लो हा...हा...हा...
कन् हेक्के आल्ल चोगुम् लो
कन् हेक्के आल्ल चोगुम् लो हा...हा...हा...
सेत्लोसाड् हच्छे सेरे रो
सेत्लोसाड् हच्छे सेरे रो हा...हा...हा...

याराक्पा केरेक् केरे रो

याराक्पा केरेक् केरे रो हा...हा...हा...

सिरा गो थाङ्लो फेरि रो

सिरा गो थाङ्लो फेरि रो हा...हा...हा...

लाखिआङ् याङ्सी सेरि रो

लाखिआङ् याङ्सी सेरि रो हा...हा...हा.. (श्रोतः इमानसिं चेम्जोङ् - किरात ईतिहास र संस्कृति, प्रकाशकः किरात याक्थुङ् चुम्लुङ् सन् २००३)

मेम्फेम्ना च्वालाम साक्तुम् लो

आहिङ् लो थेलिक लाक्तुम् लो ।

काःयु पित्तिन् सीले सिक्किन् नेः ला

मेन्छाम् याप्पी सीले पेलिपाःन् ला ।

आसि गःर पोङ्लो सी मुन्धुम

आहिङ् गर पोङ्लो हिङ् मुन्धुम ।

(श्रोतः शिवकुमार श्रेष्ठ- लिम्बूवानको ऐतिहासिक

अध्ययन, प्रकाशक : शाभा प्रकाशन, वि.सं. २०४२)

थाङ्बेन् वरक्काङ् कुडे थुङ्वाङ्ले

तुम्याहाङ्सा ग लङ्वाङ्ले

पुःसा दिक् युङ्लो सिङ्बुङ्ओ

तुम्मा पोङ्लो लुङ्वा ए पिङ्बुङ्ओ

मेन्जामा सा ग माङ्साइनु

तुम्मा पोङ् केल लुङ्वा ए थाक्साइनु

माघावा इङ्घङ् साङ्वा ने रो

लुङ्वा ए केङ्घङ् इसिक् त्याङ्बाने रो

था कावामा अघङ् लुङ्वा मेन् ग

तुम्याङ्सा केदेलुङ्वा मेन् ग

खेम्सिङ्बुङ् इङ्गा मेन्छेबेन्लो

लुङ्वा नु अक्खलरिक तुम्मा मेन्लबेन्लो

मे हाङ्फा नु लिफा फागुमेल्ले

अक्खलरिक लुङ्वा नु आदुमेल्ले

सेक्मुरी फुङ्ग ग तुबुम् वारुम् ना
लुङ्गा तरेबा नु पानसुम् चोगुम् सारुम् ना
थाङ्ग वरकआङ्ग तिमसे थुङ्गवा मेन्नु
मेन्छिन्नोन तरेमा लुङ्गवा मेन्नु
मिङ्गसो दाङ्गसा फोदेप्पि भाङ्ग
पाःनसुम् चोक्मा खोदेप्पि भाङ्ग

वयिगेवा रो !!! (श्रोतः गणेश फागो चोडबाड *सिरिजंगा* छैठौं विशेषाङ्क २०५८,
प्रकाशक - सिरिजंगा विविध साहित्य संग्रह मञ्च वुद्धनगर,
काठमाण्डौ)

चभत्ताड नेन्छिन् थुङ्गडा वा से
माघान् केदाबा तरेमा लुङ्गवामा से
योक्माहिम् त्याहिम् लुङ्गमा पहिम्
सेन्छेङ्गला लामिङ्गले चादुमेल्ले
कम्भा नुरिक् तरेमा लुङ्गवासिन् आदुमेल्ले
कात्ता वा इजो लाःहारे
चुङ्गजिया यच्छा साःहा रे
साप्लाफुङ्ग चिरसाङ्ग साङ्गमा वाप्पा
लुङ्गमा आङ्ग पहिम् लक्खुम्मो लाःडमा पाः मा
खासारे खादि लोदेप्पि भाङ्ग
तरेमा लुङ्गवासिन्नु याराक्मा खोदेप्पि भाङ्ग
लाम्भाक खोरि थङ्गिन् तोगुम्बे रो

पेलि पान्जा आनिगे खेम्बा चोगिगे रो (श्रोतः लोकेन्द्र फागो चोडबाड *सिरिजंगा*
छैठौं विशेषाङ्क २०५८, प्रकाशक - सिरिजंगा विविध साहित्य संग्रह मञ्च वुद्धनगर,
काठमाण्डौ)

सेःङ्घाओ युङ्गबे कक्फा फा ग, कक्फा फा ग हा...हा...हा...
मेन्छाम्मोन आनि याप्पिसा ग, याप्पिसा ग हा...हा...हा...
इक्सागे खाम्बेक् आधोक्खेल्ले, आधोक्खेल्ले हा...हा...हा...
थिक्नाम्दात सारक् आवोक्खेल्ले, आवोक्खेल्ले हा...हा...हा...

कन् थक्कन् वा बे नियन्लक्का, नियन्लक्का	हा...हा...हा...
आसिआड् आबेक् थिक्केनगआ, थिक्केन्नाआ	हा...हा...हा...
हुक्सोगेन चिभाक सेवाआडबे, सेवाआडबे	हा...हा...हा...
आसिआड् ते मा थेवाःआडबे, थेवाःआडबे	हा...हा...हा...
आस्सिग्र पोड्लो खेम्मन्धुम, खेम्मन्धुम	हा...हा...हा...
आहिङ्ग्र पोड्लो चेड्मुन्धुम, चेड्मुन्धुम	हा...हा...हा...
ताप्पाभुङ् चिसाङ् साक्खिवारी, साक्खिवारी	हा...हा...हा...
आहिङ् लो थारिक लाक्खिसारी, लाक्खिसारी	हा...हा...हा...

(श्रोतः एहाङ् लावती, आदिवासी लिम्बूजातिको सङ्क्षिप्त परिचय वि.सं.२०६२, प्रकाशकः दिलबहादुर लावती, बागबजार, काठमाण्डौ)